

In zijn grote – helaas fragmentarisch overgeleverde – epos, de *Annalen*, beschreef Ennius (239-169 v.C.) de geschiedenis van Rome vanaf de stichting tot zijn tijd. Hij dichtte dus over Romulus en Remus, over veldheren zoals Pyrrhus en Hannibal, maar ook over belangrijke tijdgenoten en veroveringsoorlogen in het Oosten. Zijn dichtelijke durf en creativiteit vallen daarbij in elk fragment op.

Dit is de eerste volledige Nederlandse vertaling van de ruim zeshonderd bewaard gebleven fragmenten. Een unieke kans voor classici, historici en poëziefhebbers om kennis te maken met een baanbrekende Romeinse dichter.

Q
U
I
N
T
U
S
E
N
N
I
U
S
A
N
N
A
L
E
N

Quintus Ennius

Annalen

VOLTAIRE

QUINTUS ENNIUS

Annalen

Ingeleid, bezorgd en vertaald door
Vincent Hunink

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Deze versie is bedoeld voor privé-gebruik van lezers.

Op de tekst rust copyright.

Overname van passages in commerciële uitgaven is
alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van
de uitgever.

Graag ook een bericht aan de vertaler:
vincent.hunink@ru.nl

Annalen

QUINTUS ENNIUS

Annalen

Ingeleid, bezorgd en vertaald door
Vincent Hunink

's-Hertogenbosch

Inleiding 7

Quintus Ennius, *Annales / Annalen* 19
Boek 1 Oudste geschiedenis van Rome 21
Boek 2 Koningstijd 43
Boek 3 Koningstijd (vervolg) 49
Boek 4 Vroege republiek 53
Boek 5 Vroege republiek (vervolg) 56
Boek 6 Oorlog tegen Pyrrhus 59
Boek 7 Eerste en Tweede Punische Oorlog 71
Boek 8 Tweede Punische Oorlog (vervolg) 83
Boek 9 Tweede Punische Oorlog (slot) 93
Boek 10 Tweede Macedonische Oorlog 99
Boek 11 Tweede Macedonische Oorlog (slot) 105
Boek 12 Enkele kleinere oorlogen 108
Boek 13 Oorlog tegen Antiochus 110
Boek 14 Oorlog tegen Antiochus (slot) 112
Boek 15 Campagne in Aetolië 116
Boek 16 De laatste jaren 119
Boek 17 De laatste jaren (vervolg) 126
Boek 18 De laatste jaren (slot) 129

Niet nader te plaatsen fragmenten (*sedis incertae fragmenta*) 130

Mogelijke overige fragmenten (*operis incerti fragmenta Annalibus fortasse tribuenda*) 159

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Copyright © 2006 by Vincent Hunink, Nijmegen
en Uitgeverij Voltaire bv, 's-Hertogenbosch

Boekverzorging Studio Hanengeschrei, Utrecht

ISBN-10 90 5848 9 073 9

ISBN-13 978 90 5848 9 073 6

NUR 302

Twijfelachtige fragmenten (*dubia*) 166
 Onechte fragmenten (*spuria*) 170

Nawoord 173
 Afwijkingen van de tekst van Skutsch 183
 Omnummertabel 185
 Index op beginwoorden 195

INLEIDING

De Romeinse epische poëzie begon pas met Quintus Ennius (239-169 v.Chr.). Althans, zo dacht Ennius er zelf over. Er waren wel enkele illustere voorgangers in het genre geweest, zoals Livius Andronicus en Naevius, de dichters van respectievelijk een Latijnse vertaling van Homerus' *Odyssee* en van het *Bellum Punicum*, een gedicht over de Eerste Punische Oorlog. Maar over deze vroegste dichters van Rome uitte Ennius zich slechts in misprijzende en laatsdunkende termen. Ze maakten werk 'in verzen die ooit Faunen en profeten zongen' (7,1), oftewel primitieve taal die met verfijning en beschaving niets van doen had. En beschaving en verfijning betekende in Ennius' tijd haast automatisch een gerichtheid op de Griekse wereld.

Sinds de Romeinen met de Grieken in aanraking waren gekomen, hadden zij zich diepgaand laten beïnvloeden door die andere cultuur. De Griekse godenwereld en mythologie, filosofie, beeldende kunst, toneel en andere vormen van kunst en literatuur: het kwam als een vloedgolf over Rome heen en verdrong veel van wat er was geweest.

Ennius zette op dit punt een belangrijke stap. In zijn dichtkunst paste hij namelijk voor het eerst systematisch de Griekse versmaat van de hexameter toe. Dat betekende weinig minder dan een revolutie in de Latijnse poëzie. In één klap leek de bestaande, inheemse vorm van de ver-

sus saturnius, die nog uit de traditie van orale poëzie voortkwam, hopeloos verouderd. Dat het Latijn nauwelijks of niet geschikt was voor de Griekse, Homerische versmaat was voor Ennius geen beletsel. Met de durf en experimenteerdrijf van de zelfbewuste taalvernieuwer ging hij aan de slag en begon aan de vorming van een eigen, Latijnse dichtertaal, die door latere dichters als Vergilius en Ovidius geperfectioneerd zou worden.

Hoe was het zover gekomen dat Ennius zijn ambitieuze stappen op het dichterspad zette? Misschien is dit deels te verklaren door het ‘voordeel van de buitenstaander’. Ennius was van huis uit geen Romein, maar had het in Rome desondanks ver geschopt. Op de vleugels van zijn literaire successen in het theater kon hij ten slotte de mogelijkheden vinden om zichzelf en zijn hele omgeving nog eens te overtreffen met iets wezenlijk nieuws. Het is eigenlijk de droom van elke immigrant: in de nieuwe wereld eerst succes behalen binnen de bestaande kaders, en dan ook zelf richting geven aan de ontwikkelingen.

In zijn jongensjaren had Ennius dit vermoedelijk nooit voor mogelijk gehouden. Hij was geboren in het plaatsje Rudiae in het antieke Calabrië (even buiten Lecce, in wat tegenwoordig Apulië heet). De Griekse cultuur was hem daarmee van jongs af aan vertrouwd. Het plaatsje zelf stond sinds begin derde eeuw wel onder Romeins gezag maar behoorde tot *Magna Graecia*, het Griekse Zuid-Italië. De ligging nabij de grote havenstad Brindisi zal nog verdere Griekse invloeden snel hebben laten doordringen.

De jonge Ennius was waarschijnlijk drietalig: behalve Grieks en Latijn sprak hij ook nog het lokale Oscisch.

Over het leven van Ennius in zijn geboortestreek weten we verder niets. Maar het is aannemelijk dat hij op een of andere wijze zijn dichtertalenten heeft kunnen ontwikkelen en het is wel duidelijk dat hij al vroeg in aanraking is gekomen met Grieks en filosofisch gedachtegoed zoals de leer van Pythagoras.

Ennius komt weer enigszins in zicht op het eind van de derde eeuw v.Chr., in de laatste jaren van de Tweede Punische Oorlog. In die tijd verbleef hij op Sardinië, vermoedelijk als soldaat of officier in het Romeinse leger. Als questor reisde de grote Romeinse politicus Marcus Porcius Cato naar datzelfde eiland en kwam daar in contact met Ennius. Er moeten zich goede, hartelijke betrekkingen hebben ontwikkeld, want in 204 nam Cato de dichter mee naar Rome. Ennius was toen in de bloei van zijn leven.

Antieke bronnen melden dat Ennius in Rome vervolgens in zijn onderhoud voorzag door als *grammaticus* Griekse en Latijnse les te geven en dat hij een bescheiden leven leidde in een huis op de Aventijn. Verder genoot hij de bescherming en financiële steun van een of meer *patroni* in de kringen van de machtige families van Rome. Onder meer met de familie Scipio onderhield hij nauwe betrekkingen.

Als *cliens* (beschermer) van machtige mannen had Ennius een eervolle maar altijd ondergeschikte plaats. In een lang fragment uit de *Annalen* (8,12) schildert hij een mooi portret van een vriend en vertrouweling van een machtig Romeins commandant in de slag bij Cannae (216). Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hierbij om een zelfportret van Ennius, hoewel het niet met zekerheid vaststaat dat hij de slag bij Cannae heeft meege-

maakt. Met veel gevoel voor het juiste detail zet Ennius zo'n ideale vriend-figuur in de verf: het is iemand bij wie de machtige politicus zich graag ontspant om de grote zaken van zijn werkdag nog eens rustig door te nemen, iemand met veel tact en eruditie, iemand die zijn plaats kent.

Ennius' belangrijkste patroon, Marcus Fulvius Nobilior, bevorderde hem in 189 zelfs tot een soort 'dichter van dienst' of 'hofdichter'. Naar het model van hellenistische vorsten stelde de magistraat de dichter aan in zijn gevolg en nam hem mee op zijn expeditie tegen de Aetoliërs. Ennius dichtte later in geuren en kleuren over deze militaire avonturen, waar hij zelf getuige van was geweest. Het vijftiende boek van zijn *Annalen* is er geheel aan gewijd en sluit passend af met de wijding door Fulvius van een Muzentempel.

Dankzij diezelfde Fulvius verkreeg Ennius, de Zuid-Italische immigrant en eenvoudige schoolmeester, een paar jaar later zelfs het Romeinse burgerrecht. 'Romeinen zijn wij, die voorheen Rudinen waren!' klinkt het dan ook met onverholen trots in een losse versregel uit zijn *Annalen* (inc.71).

Vanaf dat moment begon Ennius' literaire ster pas echt te rijzen. Vanaf 204 tot vlak voor zijn dood in 169 schreef hij tragedies, die ook met succes werden opgevoerd. Veelal ging het om bewerkingen van Griekse voorbeelden, vooral van Euripides. Aanvankelijk had Ennius hierbij eigenlijk geen enkele serieuze concurrentie. Ook de voorgangers Livius Andronicus en Naevius hadden zich wel aan tragedies gewaagd, maar zij waren in die tijd niet meer zo actief op dit vlak. Bovendien stierven beiden in 204 of kort daarna. De bloeitijd van de grote tra-

gici Pacuvius (Ennius' neef, geboren in 220) en Accius (geboren in 170) zou juist wat later vallen. Op het gebied van drama moest Ennius aanvankelijk alleen twee komediedichters naast zich dulden: zijn goede vriend Caecilius Statius (ca. 220-168) en de wat oudere dichter Plautus (250-184).

Van Ennius' vele tragedies en zijn schaarse komedies is geen enkel stuk volledig bewaard gebleven. Erger nog: er zijn nauwelijks fragmenten van enige omvang overgeleverd. Wat we nog hebben zijn enkele honderden losse snippers, vaak net een regel lang (in totaal ongeveer vierhonderd regels). Het gaat hierbij steeds om citaten van Ennius bij latere schrijvers, vooral literatoren met interesse in het vroege Rome, zoals Cicero (eerste eeuw v.Chr.) of Gellius (tweede eeuw na Chr.), of Romeinse specialisten in grammatica en verstechiek, die Ennius citeren vanwege een taalkundige of stilistische bijzonderheid.

Behalve drama bedreef Ennius als dichter ook andere genres, zoals het leerdicht (bewaard is een fragment over verschillende vissoorten) en de satire, in zijn tijd nog een tamelijk onbestemd, persoonlijk genre zonder de latere nadruk op polemiek en bijtende humor. Er zijn zelfs aanwijzingen dat Ennius zich aan wijsgerig proza waagde. In zijn *Euhemerus* leverde hij rationalistische kritiek op de goden van de mythologie, geheel naar Grieks model.

Het met afstand beroemdste en belangrijkste werk van Ennius is de vrucht van zijn laatste jaren, vanaf 184 tot 169. In zijn *Annalen* (Jaarboeken), een omvangrijk episch werk in Griekse versmaat, deed Ennius een gooi naar het allerhoogste: hij wilde de geschiedenis van

Rome poëtisch verheerlijken vanaf het vroegste begin tot aan zijn eigen tijd.

Zoiets was in Rome nog nooit vertoond. Naevius had in zijn *Bellum Punicum* weliswaar een lange passage ingelast over de Trojaanse wortels van Rome en Aeneas' reis naar het westen, maar zijn werk had zich verder toch voornamelijk beperkt tot de Eerste Punische Oorlog (264-241). En als gezegd, het was geschreven in de Oud-italische, 'primitieve' *versus saturnius*.

Helaas hebben de *Annalen* het droeve lot van Ennius' overige werken gedeeld. Er is dus geen integraal exemplaar in de Middeleeuwen terechtgekomen en verder overgeschreven. Lezers moeten het ook bij dit werk uitsluitend hebben van citaten bij andere schrijvers. Gelukkig gaat het al met al om behoorlijk wat verzen, zo'n zeshonderd, en omvat het materiaal tal van interessante en boeiende fragmenten, waaronder enkele van behoorlijke omvang. Daardoor is het toch mogelijk om het een en ander te zeggen over dit belangrijke dichtwerk.

Ennius pakte het groots aan. Om te beginnen schilderde hij zichzelf zonder aarzeling als een soort Latijnse Homerus, en wel min of meer letterlijk. Aan het begin van het eerste boek vertelt hij uitgebreid hoe Homerus hem in een droom verscheen en hem tekst en uitleg gaf over het ontstaan van de wereld en over het principe van zielsverhuizing. Dat laatste, typisch pythagoreïsche idee zal de dichter er wel toe hebben gebracht zichzelf als een reïncarnatie van de grote Griekse dichter voor te stellen. Aan dichterlijke trots en zelfbewustzijn geen gebrek! Geen wonder, zou je bijna denken, dat deze dichter ook de Homerische versmaat in Rome durfde te introduceren.

Direct na de inleidende passages neemt hij zijn publiek mee naar Rome's vroegste verleden, naar Troje. Hij vermijdt complexe verteltechniek in de vorm van binnenverhalen zoals in Vergilius' *Aeneis* (en, merkwaardig genoeg, ook in Naevius' ten onrechte zo gemaakte *Bellum Punicum*). Hij presenteert het verleden simpelweg in chronologische volgorde, getuige ook de titel van zijn werk. Met 'Jaarboeken' verwijst Ennius duidelijk naar het model van de niet-literaire historiografische aantekeningen per jaar, zoals die in Rome al van oudsher werden bijgehouden, aanvankelijk door priesters. De titel zou nog een roemrijke toekomst tegemoetgaan, vooral bij de historicus Tacitus (ca. 100 n.Chr.), wiens *Annalen* overigens allesbehalve simpele kronieken zijn.

De redelijk talrijke fragmenten uit Ennius' eerste boek laten nog veel van de structuur en verhaallijn zien. De lezer komt Anchises en Aeneas tegen, landt met hen in Italië, en bereikt al snel de legendarische Romulus en Remus, met wolvin en al. Passages waarin Olympische goden voorkomen laten zien dat Ennius ook het traditionele godenapparaat nadrukkelijk in zijn werk opnam. Wie goed kijkt, ziet eigenlijk heel het epische instrumentarium zoals dat in Griekenland sinds Homerus gebruikelijk was. Uitgebreide vergelijkingen, aanroepingen van de Muzen, pittige dialogen en twistgesprekken, vaste scènes, zoals met stormen, bewapeningstaferelen of gevechten: het is allemaal ook bij Ennius te vinden.

De structuur van het hele werk lijkt tamelijk rechtlijnig. De boeken twee en drie beschrijven het Rome onder de roemruchte koningen tot aan de stichting van de republiek in 509. De boeken vier en vijf behandelen in relatief kort bestek de jaren tot aan 280, het begin van de

oorlog met Pyrrhus. Daar aangekomen vertraagt Ennius het tempo. Heel het zesde boek beslaat alleen de paar jaar van de oorlog tegen Pyrrhus. Recent werd een papyrus uit Herculaneum ontcijferd met uitsluitend fragmenten uit Ennius' zesde boek. Het nieuwe materiaal (uiteraard verwerkt in deze uitgave) heeft het een en ander bevestigd van wat al aangenomen werd en zelfs een enkel nieuw fragmentje opgeleverd.

Met boek zeven maakt Ennius duidelijk een nieuw begin, blijkens een proloog. Het onderwerp, de Punische Oorlogen, lijkt daar al om te vragen, maar misschien is het ook een teken dat de eerste zes boeken apart zijn gepubliceerd. Na een snelle samenvatting van de Eerste Punische Oorlog, die immers al bij Naevius centraal heeft gestaan, gaat Ennius vooral met veel details in op de Tweede Punische Oorlog, een periode die hij zelf heeft meegemaakt. *Highlights* als de slag bij Cannae krijgen uit de bewaarde fragmenten redelijk heldere contouren.

Vanaf boek tien vertraagt de vertelvaart nog verder. Gemiddeld bestrijkt elk boek van dan af nog maar een paar jaar. Alle aandacht gaat nu uit naar oorlogen uit Ennius' eigen tijd, zoals de strijd met Philippus van Macedonië of Antiochus van Syrië. Voor veel lezers is dat minder interessant omdat die oorlogen historisch minder belangrijk zijn geweest. Anderzijds wordt zo toch ook iets meer zichtbaar van Ennius' stofkeuze en zijn eigen dichterlijke voorkeuren.

Met boek vijftien komen de *Annalen* aan hun vooraf geplande einde. Zoals eerder vermeld eindigt het epos met een roemrijke daad van Ennius' patroon Fulvius, de stichting van een tempel. Toch kon de dichter kennelijk niet lang stil blijven. In een later stadium, misschien kort

voor zijn dood in 169, heeft hij nog drie boeken toegevoegd over de jaren 178-169. Kennelijk waren er zo roemrijke dingen gebeurd, wellicht onder de bezielende leiding van zijn *patroni*, dat 'het oude renpaard Ennius' nog eens van stal kwam en weer aan het dichten sloeg. Boek zestien laat nog een paar min of meer samenhangende oorlogstaferelen zien, maar van de laatste twee boeken is zo weinig bewaard dat ze vrijwel geen houvast meer bieden. De dichter en zijn tekst verdwijnen daarmee bijna letterlijk uit het blikveld. Voor wie de fragmenten achter elkaar heeft gelezen is dat een merkwaardige, vervreemdende ervaring.

Na een kleine vijfhonderd min of meer goed te plaatsen versregels blijven een paar restcategorieën over, in afnemende mate van zekerheid en duidelijkheid. Eerst volgt een groep fragmenten die zeker uit de *Annalen* komt, doorgaans omdat de citerende latere auteur dat expliciet erbij vermeldt, maar waarvan een nadere ordening onmogelijk lijkt bij gebrek aan verdere toelichting en vanwege een niet-specifieke inhoud. Een algemeen advies of een detail over een aanval of sloopscène zou uit allerlei contexten afkomstig kunnen zijn.

Van de 'mogelijke overige fragmenten' is niet eens met zekerheid te zeggen of ze uit de *Annalen* afkomstig zijn, hoewel dat wel vermoed mag worden. Bij de 'twijfelachtige fragmenten' staat Ennius' auteurschap ter discussie, en bij de 'onechte fragmenten' gaat het om ten onrechte op Ennius' naam gestelde regels, deels ronduit verzinsels en vervalsingen. Daartoe behoren ook enkele opmerkelijke fragmenten, zoals het beruchte *saxo cere comminuit brum* (spur.5), waarin de dichter inventief en stoutmoedig het Latijnse woord voor hersens (*cerebrum*)

letterlijk in tweeën klieft zoals hij die actie ook feitelijk beschrijft. Dat vers is dus waarschijnlijk onecht – helaas, want het is de zelfbewuste en experimentele Ennius beslist waardig.

Een goede zeshonderd snippertjes en flarden is alles wat er van de *Annalen* rest. Dat is op zichzelf niet weinig, maar toch teleurstellend voor wie bedenkt hoe belangrijk en invloedrijk dit werk is geweest. Het succes van de *Annalen* moet al bij leven van de dichter groot geweest zijn. Het gedicht gold vrijwel meteen als Rome's nationale epos en werd tot schoollectuur. Generaties Romeinse jongens leerden lezen en schrijven aan de hand van Enniaanse versregels. Ennius was van grote invloed op alle dichters na hem, speciaal Lucretius en Cicero, en zijn roem bleef onomstreden tot na de tijd van Caesar (midde eerste eeuw v.Chr.). In die periode, zo'n anderhalve eeuw na zijn eigen tijd, wordt hij nog wel met ere genoemd, maar geldt hij ook als ouderwets. Nieuwe dichters zoals Catullus slaan inmiddels een heel andere, meer verfijnde en geleerde toon aan, en ook hun hexameteertechniek vertoont sporen van grote technische ontwikkeling. Kortom, de oude Ennius wordt geleidelijk aan toch gezien als een figuur uit de oude tijd.

De periode van keizer Augustus, het begin van de Romeinse keizertijd, heeft voor veel archaische Romeinse kunst het definitieve einde ingeluid. De Romeinen, inmiddels oppermachtig in de wereld en met moeizaam bevochten stabiliteit in eigen staat, voorzagen als het ware hun hele oude cultuur van een nieuwe, Grieks-Romeinse laag, die al het voorgaande in de schaduw moest stellen. In de beeldhouwkunst verdween het authentieke Romeinse realisme, in de bouwkunst waren

Griekse modellen voortaan het ijkpunt, en ja, ook in de literatuur kreeg het eigentijdse, op klassiek-Griekse leest geschoeide de voorkeur boven het oude en oorspronkelijke. Livius' grote proza-geschiedschrijving *Vanaf de stichting van de stad* deed al het voorgaande op dat gebied verbleken en stilaan verdwijnen. De kunstige lyriek van Horatius drukte de oudere lyrische poëzie (op die van Catullus na) naar de marge en ook veel oude Romeinse tragedies verdwenen roemloos.

En na de publicatie van Vergilius' *Aeneis* in 19 v.Chr. was ook de glans van Ennius' grote epos definitief verbleekt. De *Aeneis* voldeed beter aan de nieuwe behoefte aan een echte pendant van *Ilias* en *Odyssee*, die de eigen tijd, die van Augustus, als de climax van de wereldgeschiedenis liet verschijnen. Wat moest een lezer dan nog met een oud en eenduidig gedicht over oorlogen uit de oude doos?

Ennius wordt sindsdien nog geregeld geciteerd en geraadpleegd, maar het lijkt of de Romeinen hem al vlug helemaal niet meer lezen. In de late Oudheid zijn getuigenissen over zijn persoon en werk heel schaars. En wat men niet leest, wordt ook niet overgeschreven. Zo onbegrijpelijk als het mag lijken, niets van Ennius heeft het rechtstreeks gered tot de kopieercultuur van de middeleeuwse kloosters, waaraan wij vrijwel alle handschriften met antieke teksten te danken hebben.

Vergilius kreeg op zijn beurt opvolgers, maar een soortgelijk proces van verdrukking en marginalisering heeft zich bij zijn werk niet voorgedaan. De *Aeneis* geldt nog altijd als het hoogtepunt van de Romeinse dichtkunst en wordt gelezen en bestudeerd als nooit tevoren.

Toch lijkt de tijd rijp de fragmenten uit de *Annalen*

van stof te ontdoen en, versplinterd en gehavend als ze zijn, opnieuw te presenteren. In deze uitgave wordt dat gedaan door middel van de oorspronkelijke teksten, zorgvuldig bezorgd op basis van de editie van Skutsch, maar slechts voorzien van het absolute minimum aan toelichting, en uiteraard door een nieuwe Nederlandse vertaling in dichtvorm. Voor verdere toelichting op de hier aangehouden principes verwijs ik graag naar het Nawoord.

Dit is de eerste volledige uitgave van deze fragmenten in het Nederlands. Hopelijk kan het boek een nieuwe groep lezers winnen voor dit aloude Romeinse materiaal. Het is mijn vaste overtuiging dat het lezen van antieke fragmentarische teksten hedendaagse lezers kan aanspreken op hun vaardigheden en behoeften. Juist het vele wat ontbreekt laat ieder een stimulerende vrijheid voor eigen verklaring en invulling.

QUINTUS ENNIUS

ANNALES

ANNALEN

BOEK 1

OUDSTE GESCHIEDENIS VAN ROME

De dichter droomt van een ontmoeting met Homerus.

Aeneas vertrekt uit Troje, op weg naar zijn reisdoel, komt aan in Italië en sluit uiteindelijk een verdrag met Latinus, de koning van Alba Longa.

Aeneas' dochter Ilia krijgt een voorspellende droom. Nadat zij is verkracht door Mars baart zij een tweeling, Romulus en Remus. De goden beraden zich over het lot van Ilia en haar kleintjes. Koning Amulius beveelt hen te verdrinken, maar ze worden gered, en Ilia trouwt met de riviergod Anio.

Romulus en Remus worden gezoogd door een wolvin en groeien op bij herders. De jongens beleven een avontuur in de strijd met veedieven. Ze zoeken voortekens voor de stichting van hun nieuwe stad (753 v.Chr.). De voortekens zijn gunstig voor Romulus. De broers raken in conflict: als Remus laatdunkend spreekt over Rome's muur en er overheen springt, doodt Romulus hem.

Nadat Romulus alleen is overgebleven, houdt hij sportwedstrijden en beraadt hij zich over de inrichting van het bestuur. Via een list weten Romulus' mannen de jonge meisjes van de Sabijnen te schaken. Na deze 'maagdenroof' dreigt er strijd, maar onderhandelingen leiden uiteindelijk tot vrede tussen Romeinen en Sabijnen. Romulus en de Sabijnse koning Titus Tatius regeren enige tijd naast elkaar, maar Tatius maakt zich impopulair en wordt gedood. Romulus lijkt niet rouwig om wat er gebeurd is.

Uiteindelijk overlijdt Romulus (715). Hij wordt door zijn mensen zeer gemist. Een invloedrijk man vertelt dat Romulus hem is verschenen en verkondigt diens vergoddelijking.

*1,1

openingsvers

Musae, quae pedibus magnum pulsatis Olympum

Muzen, u die trappelt op de grote Olympus

*1,2-3; *inc.1; 1,4-5*

Ennius' droom: verschijning van Homerus

– de dichter in slaap – verschijning van Homerus – zijn treurige aanblik – Homerus' kennis – zijn aanspreking van de dichter

somno leni placidoque reuinctus

gekluisterd in een milde, kalme slaap

uisus Homerus adesse poeta

...leek Homerus, dichter, te verschijnen

ei mihi, qualis erat

o wee, wat zag de man eruit

“...hoewel Ennius daarnaast wel in eeuwige verzen uiteenzet / dat de streken van de Acheron bestaan, / waar noch onze zielen noch onze lichamen kunnen blijven, / maar wel bepaalde wonderlijk bleke verschijningen; / vandaar zou hem de schim van de altijd bloeiende Homerus zijn verschenen, / zo vertelt hij, die was begonnen zilte tranen te vergieten / en hem het wezen van de dingen te ontvouwen”
(Lucretius 1,120-124)

‘o pietas animi’

‘o vrome ziel...’

*1,6; *inc.2; 1,7-10*

Ennius' droom: verschijning van Homerus (vervolg)

– Homerus' woorden tot Ennius: de belangrijke rol van water – voorwaarden voor leven – herkomst en einde van het lichaam – herkomst van de ziel – zielsverhuizing van Homerus via een pauw naar Ennius – zielsverhuizing na lang verblijf in het Elysium

‘desunt riuos camposque remanant’

‘...ontbreken, vloeien terug naar stroom en veld’

nobis unde forent fructus uitaeque propagmen

...vanwaar ons oogst en levenslenging zou worden

‘terra<que> corpus
quae dedit ipsa capit neque dispendi facit hilum’

‘<en> aarde neemt het lichaam
dat het voorbracht zelf weer op, verspilt geen ding’

‘oua parire solet genus pennis condecoratum,
non animam; post inde uenit diuinitus pullis
ipsa anima’

‘eieren legt veelal de veergetooide soort,
geen ziel; daarna pas krijgen kuikens vanaf boven
juist die ziel’

‘memini me fiere pauom’

‘ik weet het nog: ik werd een pauw’

“Ze hebben de vastgestelde periode achter de rug via de kringloop der jaren. Dat zijn woorden van Ennius.”
(Servius over Vergilius, *Aeneis* 6,748 (*ubi mille*) *rotam uoluere per annos* “zodra ze het rad duizend jaren hebben gedraaid”)

*1,11

Ennius’ verwachtingen van zijn werk

latos <per> populos res atque poemata nostra
<clara> cluebunt

<bij> brede volkeren zal de stof en ons gedicht
<de roem> bereiken

*1,12-14

na de val van Troje

– *nieuw begin ingeluid door de val van Troje – speciale gaven van Anchises – woorden van Anchises tot Aeneas*

quom ueter occubuit Priamus sub Marte Pelasgo

toen d’oude Priamus bezweek door Griekse krijg

doctusque Anchisesque, Venus quem pulcra dearum
fari donauit, diuinum pectus habere

en wijze Anchises, die van Venus, mooigodin,
de gave kreeg des woords, met een voorspellend hart

‘face uero quod tecum precibus pater orat’

‘doe jij nu waar je vader jou om bidt’

*1,15-16

Venus onderweg naar Anchises en Aeneas

– haar tocht door de lucht – haar aankomst

transnauit cita per teneras caliginis auras

doorzwoom gezwind de dunne vlagen van het donker

constitit inde loci propter sos dia dearum

vervolgens hield zij bij hen stil, de prachtgodin

*1,17-21

Italië en Latium

– het Avondland – land van Saturnus – oudste bewoners – Saturnus zoon van Hemel – eis van Saturnus’ oudere broer dat Saturnus geen mannelijk nageslacht verwekt

est locus Hesperiam quam mortales perhibebant

er ligt een land dat mensen ‘Avondland’ vernoemden

Saturnia terra

Saturnisch land

quam Prisci, casci populi, tenuere Latini

bewoond door Oudlatijnen, volk van vroeger tijd

Saturno
quem Caelus genuit

door Saturnus,
Hemels telg

cum †suo obsidio magnus Titanus premebat

...de machtige Titaan hem met beleg bedrukte

*1,22-27

Aeneas en Latinus, koning van Alba Longa

– gebed van Aeneas – speech van Aeneas tot Latinus over zijn voorvader Atlas – over zijn voorvader Anchises – en over zijn komst in Laurentum – reactie van Latinus – zijn vredelievende woorden

‘teque pater Tiberine tuo cum flumine sacro’

‘en gij dan, vader Tiber, met uw heil’ge stroom’

‘qui caelum uersat stellis fulgentibus aptum’

‘hij die de hemel met zijn fonkelsterren draait’

‘Assaraco natus Capys optimus isque pium ex se
Anchisen generat’

‘Assaracus kreeg beste Capys, en die bracht
de vrome Anchises voort’

‘quos homines quondam Laurentis terra recepit’

‘mannen die Laurentum op een dag ontving’

olli respondit rex Albai Longai

hem gaf ten antwoord Alba Longa’s vorst

‘accipe daque fidem foedusque feri bene firmum’

‘wissel eden uit en sluit een hecht verbond’

*1,28-29

de droom van Ilia

– *nachtelijke setting van de droom – de droom van Aeneas’
dochter Ilia, begeleid door een oude dienaars, zoals verteld
aan haar stiefzuster, een Vestaalse maagd evenals Ilia zelf:
aanduiding van haar verkrachting door Mars en uiteinde-
lijke redding*

quom superum lumen nox intempesta teneret

toen diepste nacht het hemellicht verborgen hield

et cita cum tremulis anus attulit artubus lumen;
talia tum memorat lacrimans, exterrita somno:
‘Eurydica prognata, pater quam noster amauit,
uires uitaque corpus meum nunc deserit omne;
nam me uisus homo pulcer per amoena salicta
et ripas raptare locosque nouos; ita sola
postilla, germana soror, errare uidebar
tardaque uestigare et quaerere te neque posse
corde capessere: semita nulla pedem stabilibat;
exim compellare pater me uoce uidetur
his uerbis: “o gnata, tibi sunt ante gerendae
aerumnae, post ex fluuio fortuna resistet”
haec ecfatus pater, germana, repente recessit
nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
quamquam multa manus ad caeli caerula templa
tendebam lacrumans et blanda uoce uocabam;
uix aegro cum corde meo me somnus reliquit’

...en 't oudje, gauw en ledenbevend, licht aandroeg;
 toen sprak het meisje schreiend, uit haar slaap geschrikt:
 'ach dochter van Eurydice, ons vaders lief,
 nu varen alle kracht en leven uit mijn leden!
 o, een mooie man leek mij langs fraaie wilgen,
 oevers, nieuwe plekken mee te voeren... zo dan,
 later weer alleen, zuslief, leek ik te dolen,
 langzaam speurend, jou wel zoekend maar niet vattend
 in mijn hart; geen pad bood aan mijn voet houvast;
 daarna, zo leek het, richtte vaders stem tot mij
 het woord: "mijn dochter, wat jij eerst verduren moet
 is leed, maar dan herrijst je lot vanuit de stroom"
 en na die woorden, zus, schoot vader schielijk weg,
 vertoonde zich niet meer aan mijn verlangend hart,
 hoewel ik dikwijls handen naar de blauwe hemel
 hief, in tranen, en hem riep met lieve stem;
 nu amper liet de slaap mij, diep verdrietig, los'

*1,30-31; inc.3-4; 1,32
 godenvergadering

– *samenkomst van de goden voor beraad over het lot van
 Ilia en de door haar gebaarde tweeling – de deuren van de
 zaal – pleidooi van Mars of Venus – woorden van Jupiter
 tot Juno – haar antwoord*

cenacula maxuma caeli

hemels hoogste eetzaal

bipatientibus

dubbel openende

'o genitor noster, Saturnie, maxime diuom'

'o vader van ons, gij, Saturniër, oppergod'

'optima caelicolum, Saturnia, magna dearum'

'der hemelsen beste, gij, Saturnische, grootgodin'

respondit Iuno Saturnia, sancta dearum

ten antwoord gaf Saturnische Juno, machtgodin

*1,33-34; inc.5
 godenvergadering (vervolg)

– *Jupiters voorspelling van de vergoddelijking van Romulus
 – en van de redding van Ilia – algemene bijval met Jupiter*

'unus erit quem tu tolles in caerula caeli
 templa'

'er komt er één die gij verheft tot in de blauwe
 hemelstreken'

‘at Ilia reddita nuptum’

‘maar Ilia, ten huwelijk gegeven...’

Iuppiter hic risit tempestatesque serenae
riserunt omnes risu Iouis omnipotentis

toen lachte Jupiter en alle mooie weren
lachten mee met Jupiters almachtige lach

*1,35-39

het lot van Ilia

– bevel van koning Amulius om Ilia en de tweeling te verdrinken – gebed van Ilia voordat zij in het water wordt gegooid – aanspreking van Ilia door Venus – geruststellende woorden van Venus – huwelijk van Ilia met de riviergod Anio

haec ecfatus, ibique latrones dicta facessunt

zo sprak hij, en zijn lijfwacht gaf aan ’t woord gevolg

‘te †saneneta precor, Venus, te genetrix patris nostri,
ut me de caelo uisas, cognata, parumper’

‘u dan, Venus, bid ik, u, mijns vaders moeder:
kom, verwante, kort bij mij vanuit de hemel’

‘Ilia, dia nepos, quas aerumnas tetulisti’

‘Ilia, godlijk kleinkind, welk een leed droeg jij!’

‘cetera quos peperisti
ne cures’

‘en verder, om je kleintjes
wees jij niet bezorgd’

“Ilia is naar zeggen van Ennius op bevel van Amulius, koning van Alba, in de Tiber gegooid, en te Antemnae met Anio in het huwelijk verbonden.”
(Porphyrius over Horatius, *Oden* 1,2,18)

*1,40; *inc.*6; 1,41-44

Romulus en Remus gered

– de tweeling in een trog in de Tiber, waarvan het water zakt – een vijgenboom waarbij de trog blijft steken – een wolvin die de tweeling komt voeden – haar zorgzame behandeling van de kleintjes – kalme aftocht van de wolvin als herders haar willen opschrikken – overzicht van het hele vondeling-verhaal

postquam
constituit sese fluuius, qui est omnibus princeps
† qui sub ouilia †

nadat
de stroom die eerste is van al, weer was gezakt
† ...een schaapskooi †

fici dulciferae lactantes ubere toto

zoete vijgen, voedend met de volle borst

lupus femina feta repente

vrouwtjeswolf, pas moeder, plotseling

“Heel deze passage komt van Ennius”
(Servius over Vergilius, *Aeneis* 8,630-634 “hij (Hefaistos) had ook afgebeeld hoe in de groene grot van Mars, na het jongen, / de wolvin zich had neergelegd, hoe de tweelingbroertjes rond de tepels / spelend hingen en hun moeder likten / zonder vrees; met de lenige hals gebogen / koosde het dier hen om de beurt en vormde hun lijfjes met de tong”)

indotuetur ibi lupus femina, conspicit omnis;
hinc campum celeri passu permensa parumper
conicit in siluam sese

...bezieet aldaar een vrouwtjeswolf, staart allen aan;
daarna doorkruist ze kort het veld met rappe tred
en stort zich in het bos

“Toen hebben degenen die daarvoor orders hadden gekregen de jongetjes in een schuitje gelegd en bij de voet van de Palatijn in de Tiber gegooid. De rivier was toen door hevige regenval buiten zijn oevers getreden. Een varkenshoeder uit die streek, Faustulus, nam waar hoe men hen te vondeling legde. Toen de rivier weer zakte zag hij hoe het schuitje met de jongetjes bij een vijgenboom bleef steken en hoe hun gekrijs een wolvin in beweging bracht en op hen af deed komen. Eerst likte zij hen schoon, daarna hield ze hun ter verlichting van haar borsten haar tepels voor. Faustulus liep naar beneden, tilde de jongetjes op en gaf ze aan Acca Larentia, zijn vrouw, om ze groot te brengen. Dit staat bij Ennius in zijn eerste boek en bij Caesar in zijn tweede.”
(*Oorsprong van het Romeinse volk* 20,3)

*1,45-46
jeugd van Romulus en Remus

– *spel van Romulus en Remus met herders – Romulus wint het van veedieven*

pars ludicre saxa
iactant, inter se licitantur

deels ook spelend stenen
gooien en elkander tergen

occiduntur; ubi potitur ratus Romulus praedam

...gedood; als Romulus – succes! – de buit verkrijgt...

*1,47

auspiciën van Remus en Romulus

– *Romulus en Remus willen beiden de eer om de stad te stichten en zoeken naar voortekens ter bevestiging*

curantes magna cum cura tum cupientes
regni dant operam simul auspicio augurioque;
in † monte Remus auspicio se deuouet atque secundam
solus auem seruat; at Romulus pulcer in alto
quaerit Auentino, seruat genus altiuolantum;
certabant urbem Romam Remoramne uocarent;
omnibus cura uiris uter esset induperator;
expectant ueluti, consul cum mittere signum
uolt, omnes auidi spectant ad carceris oras,
quam mox emittat pictos e faucibus currus:
sic expectabat populus atque ore timebat
rebus utri magni uictoria sit data regni;
interea sol albus recessit in infera noctis;
exin candida se radiis dedit icta foras lux
et simul ex alto longe pulcerrima praepes
laeua uolauit auis; simul aureus exoritur sol;
cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
auium, praepetibus sese pulcrisque locis dant;
conspicit inde sibi data Romulus esse propitum
auspicio regni stabilita scamna solumque

zorgend met veel zorg, naar koningsmacht verlangend,
richtten zij op tekens zich en vogelschouw;
op <...> wijdde Remus zich aan tekens, turend,
eenzaam, naar een vogel die op voorspoed duidde;
Romulus, de mooie, zocht die op de hoge
Aventijn, al turend naar wat hoog daar vloog;
hun twist betrof de stadsnaam: Roma? Remora?
voor allen gold als zorg wie generaal zou zijn;
men keek in spanning, als, wanneer de consul 't teken
geven gaat, de slagboom aller blikken trekt:
hoe snel geeft hij de bontgekleurde wagens vrij?
zo keek het volk in spanning bangig toe, want wien
van beiden was de macht, de zege wel beschoren?
onderwijl verzonk de witte zon in duister,
en verscheen het blanke, afgeleide licht;
meteen vloog ver van bovenaf een fraaie, goede
vogel links; meteen ook rees de gulden zon,
en van de hemel streken driemaal vier gewijde
vogels kalm op goede, fraaie plekken neer;
vandaar dat Romulus begreep: de macht was zijns,
gewaarborgd door het teken, hij kreeg troon en land

*inc.7; 1,48-50

conflict van Remus en Romulus

– *klacht van Remus over de muur rond Rome – woorden van Remus of Romulus bij hun ruzie over de muur – reactie van Romulus op Remus na zijn sprong over de muur – Romulus' laatste woorden voor hij Remus doodt*

‘qua murum fieri uoluit, urgemur in unum’

‘waar hij die muur verlangde, raken wij bekneld’

‘Iuppiter ut muro fretus magis quamde manu sim’

‘Jupiter! hoe meer door muur geschraagd dan mankracht...’

‘ast hic quem nunc tu tam toruiter increpuisti’

‘doch hij die jij zo bozig nu hebt afgeblaft...’

‘nec pol homo quisquam faciet impune animatus
hoc nec tu: nam mi calido dabis sanguine poenas’

‘voorwaar, geen levend mens kan straffeloos dit doen,
ook jij niet; anders boet je mij met dampend bloed!’

*1,51-53

Romulus alleenheerser

– door Romulus georganiseerde sportwedstrijden – adviezen over de politiek die hij moet volgen

“Na de bouw van de tempel voor Jupiter Feretrius liet Romulus vetgemaakte huiden uitspreiden, en zo hield hij spelen: er kwamen boksgevechten en hardloopwedstrij-

den. Ennius getuigt hiervan in zijn *Jaarboeken*.”
(Scholion uit Bern op Vergilius, *Georgica* 2,384)

‘nam ui depugnare sues stolidi soliti sunt’

‘want strijden met geweld, dat is van stomme zwijnen’

‘astu non ui sum summam seruare decet rem’

‘met list, niet met geweld, moet hij de staat behouden’

*1,54; *inc.*8; 1,55-58

de Sabijnse maagdenroof

– woorden over de onomkeerbaarheid van de roof – dreigende strijd tussen Sabijnen en Romeinen op het nippertje voorkomen door de Sabijnse vrouwen – bede tot Mars en andere goden – bede tot Quirinus en andere goden – woorden bij een eerste poging tot verzoening van Romeinen en Sabijnen – woorden van Romulus bij het sluiten van vrede met de Sabijnen

† ‘uirgines nam sibi quisque domi Romanus habet sas’

‘die meisjes heeft thans elke man in Rome thuis’

iam cata signa fere sonitum dare uoce parabant

de scherpe seinen gaven al zowat hun klank...

‘<te, Mauors, te> Nerienem Mauortis et Heriem’

‘<u, Mars, u> Nerio van Mars, u Heries’

‘<teque>, Quirine pater, ueneror Horamque Quirini’

‘<en u>, Quirinus, vader, bid ik, en uw Hora’

‘aeternum seritote diem concorditer ambo’

‘rijgt uw dagen eeuwig eensgezind aaneen’

‘quod mihi reique fidei regno uobisque, Quirites,
se fortunatim feliciter ac bene uortat’

‘wat mij, de staat, de trouw, het rijk en u ook, burgers,
thans ten gunste zich alsook ten goede kere’

*1,59-60

laatste jaren van Romulus

*– bestuurlijke maatregelen in Rome – reactie van Romulus
na de moord op Titus Tatius*

“Het Romeinse grondgebied is aanvankelijk in drieën verdeeld. Vandaar de namen van de tribus van de Titienses, de Ramnenses en de Luceres: naar zeggen van Ennius zijn de Titienses vernoemd naar Tatius en de Ramnenses naar Romulus, en de Luceres, volgens Iunius, naar Lucumo.”

(Varro, *Het Latijn* 5,55)

‘o Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti!’

‘ach Titus Tatius, tiran! dat is je tol!’

*1,61-62

dood van Romulus

*– verdriet en gemis na Romulus’ overlijden – melding door
Proculus Iulius van Romulus’ vergoddelijking*

pectora <...> tenet desiderium; simul inter
sese sic memorant: ‘o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem di genuerunt!
o pater, o genitor, o sangen dis oriundum!
tu produxisti nos intra luminis oras’

de harten <...> vol gemis, en samen peinzen zij:

‘o Romulus, o Romulus, u, godlijk man,
de goden schiepen u als wachter van ons land!
o vader, o verwekker, o uit goden bloed!
door u bewonen wij de zomen van het licht!’

‘Romulus in caelo cum dis genitalibus aeuom
degit’

‘Romulus toeft in de hemel met de goden
die zijn herkomst zijn’

BOEK 2
KONINGSTIJD

Religieuze instellingen worden gevestigd door koning Numa (715-673). Deze koning zou zelfs in contact staan met hogere machten.

Onder troonopvolger Tullus Hostilius (673-641) komt Rome in oorlog met de door Mettius Fufetius geleide stad Alba Longa. Mettius Fufetius stelt voor om de strijd te beslechten door een gevecht tussen de Horatii en de Curiatii, maar hij pleegt uiteindelijk verraad en wordt ter dood gebracht. Alba Longa wordt verwoest, en burgers die uit de stad zijn verdreven vestigen zich in Rome op de Caelius.

Rome's vierde koning, Ancus Marcius (641-616), sticht de haven Ostia.

* 2,1-4

koning Numa en de godsdienst

– Numa krijgt raad van de bronnimf Egeria – stichting van religieuze gebruiken – en van priestercolleges – zijn zorg voor het voortbestaan ervan

olli respondit suavis sonus Egeriai

hem gaf ten antwoord zoetgevooisde Egeria

mensas constituit idemque ancilia <...>
libaque, fectores, Argeos, et tutulatos

stichtte tafels, heil'ge schilden ook <...>
offerkoeken, bakkers, poppen, mutsendragers

Volturnalem
Palatualem Furinalem Floralemque
Falacrem<que> et Pomonalem fecit hic idem

priesters voor Voltornus,
voor Palatua, Furina ook, en Flora,
voor Falacer en Pomona stichtte hij

'si quid me fuerit humanitus, ut teneatis'

'mocht mij menselijks gebeuren, houd dan aan...'

*2,5-10
oorlog met Alba Longa

– belangrijke rol van Mettius Fufetius, koning van Alba Longa – zijn twijfel aan massale gevechten – zijn voorstel tot tweegevechten – duels tussen Horatii en Curiatii – executie van Mettius Fufetius – zijn smadelijk einde

Mettoeo<que> Fufetioeo

van Mettius Fufetius

'quianam legiones caedimus ferro?'

'waartoe de legioenen vellen met het zwaard?'

'quamde tuas omnes legiones ac popularis'

'...dan al uw legioenen en uw volksgenoten'

hic occasus datus est, at Horatius inclutus saltu

een kans kwam, maar Horatius, roemruchte, sprong...

tractatus per aequora campi

gesleept op 't vlakke veld

uolturus in † spineto † miserum mandebat homonem:
heu quam crudeli condebat membra sepulcro

een gier, in doornbos, maalde toen de arme man;
wat borg het dier diens leden in een wrede tombe!

*inc.9; 2,11(a-b)
verwoesting van Alba Longa

– ominous trompetgeluid – dit geluid als teken van de verwoesting van Alba Longa – geweeklaag van vrouwen

at tuba terribili sonitu taratantara dixit

doch schalde de trompet sinister tetterettet

“Doorgaans vindt verwoesting van steden plaats bij trompetgeluid, zoals Tullus Hostilius beval tot de verwoesting van Alba.”

(Servius over Vergilius, *Aeneis* 2,313 “er rees geschreeuw van mannen en trompetgeschal”)

“Maar binnenshuis...: deze passage is overgenomen uit de verwoesting van Alba.”

(Servius over Vergilius, *Aeneis* 2,486-90 “maar binnenshuis vermengen zich gesteun en ellendig rumoer / en de holle ruimten weerklinken ten diepste / van vrouwengehuil: geschreeuw reikt hoog tot aan de gouden sterren; / bange moeders dolen door immense zalen, / omklemmen deurposten en drukken er kussen op”)

* 2,12; *inc.*10-11; 2,13
ontwikkeling van Rome

– *vestiging van burgers uit Alba op de Caelius – een nieuwe koning – de Tibermonding – stichting aldaar van Ostia*

<Cael>i caerula prata

groene weiden van de <Cael>ius

isque dies post † aut Marcus † quam regna recepit

de dag na Marcius' verkrijging van de macht

et Tiberis flumen <flauom> uomit in mare salsum

...en Tiber <blonde> stromen braakt in zilte zee

Ostia munita est; idem loca nauibus pulcris
munda facit, nautisque mari quaesentibus uitam

...Ostia gegroundvest en voor mooie schepen
alles opgeschoond, voor wie de zee afschuimt

* 2,14-16

uit niet nader te bepalen strijdscènes

– *een vechtlustig soldaat – een soldaat toegesproken – bij een duel*

‘ferro se caedi quam dictis his toleraret’

‘...doodgeslagen liever dan die smaad te dulden’

‘qui ferro minitere atque in te ningulus’

‘jij dreigt nu met het zwaard, terwijl toch niemand jou...’

‘adnuit sese mecum decernere ferro’

‘stemde toe met mij te strijden met het zwaard’

* 2,17-20

uit niet nader te bepalen scènes

– twee fragmenten uit speeches – een onbekende moeder –
een vergadering

‘ingens cura † mis cum † concordibus aequiperare’

‘grote zorg <mijn...> eendrachtig evenaren’

‘et simul effugit; speres ita funditus nostra’

‘...en nam de wijk; en zo zijn onze hopen grondig...’

at sese sum quae dederat in luminis oras

maar <...> zich zij die hem het levenslicht gegeven...

haec inter se totum <... tuditan>tes

dit onderling geheel <... afwerk>end

BOEK 3

KONINGSTIJD (VERVOLG)

Tarquinius Priscus wordt de vijfde koning (616-579). Hij voert oorlogen tegen de Latijnen, de Sabijnen en de Etrusken.

Zijn vrouw Tanaquil ziet een voorteken: op het hoofd van Servius Tullius, zijn schoonzoon, verschijnen vlammen. Dat is een gunstig voorteken, en hij zal de latere zesde koning van Rome (579-534) worden. Tarquinius wordt vermoord en ten grave gedragen.

De nieuwe koning, Servius Tullius, aanvaardt zijn taken.

* 3,1-3

troonsopvolging

– overlijden van Ancus Marcius – Tarquinius de nieuwe koning – gunstig vogelteken voor hem

postquam lumina sis oculis bonus Ancus reliquit

toen goede Ancus ’t licht niet meer in ogen had

Tarquinius dedit imperium simul et sola regni

...gaf aan Tarquinius de macht en alle land

et densis aquila pennis obnixa uolabat
uento quem perhibent Graium genus aera lingua

een arend vloog daar dikbeveugeld aan, gedragen
op een bries die, Grieks gesproken, *aer* heet

*3,3-6

strijd met omwonende volkeren

– Rome's tegenstanders die hun krachten bundelen – rede
van een Etruskische generaal – gevechten

circum sos quae sunt magnae gentes opulentae

volkeren rondom hen, talrijk en welvarend

'hac noctu filo pendebit Etruria tota'

'deez' nacht hangt heel Etrurië aan een kleine draad'

postquam defessi sunt stare et spargere sese
hastis ansatis, concurrunt undique telis

zwaar vermoeid van staan en wederzijds gesmijt
met slingersperen, raakt men vol bewapend slaags

*3,7-8

*na een voorteken: koningin Tanaquil zoekt bevestiging bij
de goden*

– haar blik naar boven – een teken

caelum prospexit stellis fulgentibus aptum

bezag de hemel, dicht bekleed met fonkelsterren

olli de caelo laeuom dedit inclutus signum

heer werd een hemels teken van de grote...

*3,9-10

dood van Tarquinius

– balseming van de vermoorde Tarquinius – detail van de
uitvaart

exin Tarquinius bona femina lauit et unxit

waarna zijn goede vrouw Tarquinius wies en zalfde

prodinunt famuli, tum candida lumina lucent

naar voren treden dienaars, lampen lichten op

*3,11

een ereplicht voor Servius Tullius

inde sibi memorat unum super esse laborem

hem wachtte nog, zo gaf hij aan, een laatste taak

BOEK 4

VROEGE REPUBLIEK

De laatste koning, Tarquinius Superbus (534-509), wordt verdreven en probeert zijn macht te heroveren met behulp van de Etruskische vorst Porsenna. De republiek wordt gevestigd.

Het vroege republikeinse Rome wordt toneel van diverse conflicten, onder meer tussen patriciërs en plebejers. Verschillende keren zijn er pogingen opnieuw de alleenheerschappij te vestigen, onder meer door Spurius Maelius in 439.

Rome verovert steden in Latium. Zo wordt in 406 in het gebied van de Volsci de stad Anxur (Tarracina) ingenomen en in 396 het Etruskische Veii. Maar er zijn ook steeds weer tegenslagen. Berucht is de inval in Rome door Galliërs in 390, waarbij alleen het Capitool gespaard blijft. De Romein Camillus drijft hen terug. Hij verzet zich met succes tegen het voorstel om Rome, zo'n zevenhonderd jaar na de val van Troje, op te geven en de hoofdstad te verplaatsen naar Veii.

*inc.12

belegering van Rome door Porsenna

erip<uere> patres pueris plorantibus offam

vaders grist<en> grienende kindjes koeken weg

*4,1

een tegenstander over de op macht beluste Spurius Maelius

‘et qui se sperat Romae regnare Quadratae?’

‘wie meent te kunnen heersen over Vierkant Rome?’

*4,2-3

verovering van Anxur

– *inzet van ladders – inname van de stad*

Romani scalis: summa nituntur opum ui

...Romeinen ladders: zetten kracht uit alle macht

Volsculus perdidit Anxur

de Volsci raakten Anxur kwijt

*4,4

de zonsverduistering van 400

nonis Iunis soli luna obstitit et nox

de vijfde juni sperden maan en nacht de zon

*4,5

Camillus’ onwil om Rome op te geven

‘septingenti sunt, paulo plus aut minus, anni
augusto augurio postquam incluta condita Roma est’

‘zo’n zevenhonderd jaren is het heden her
dat op een heilig teken Rome is gegrondvest’

BOEK 5
VROEGE REPUBLIEK (VERVOLG)

Diverse politieke en militaire verwickelingen bepalen de tweede helft van de vierde eeuw v.Chr.

Gedurende de oorlog met de Latijnen vecht Titus Manlius Torquatus jr. in strijd met zijn orders. Zijn vader, consul Manlius, laat aan zijn zoon de doodstraf voltrekken – een legendarisch staaltje Oudromeinse strengheid (340). Aan het einde van diezelfde oorlog krijgen de inwoners van Capua een beperkte vorm van Romeins burgerrecht (338). Een jaar later wordt de Vestaalse maagd Minucia schuldig bevonden aan onzedig gedrag en voor straf levend begraven.

Tal van grote en kleine oorlogen worden gevoerd.

*5,1

consul Manlius bij de opdracht zijn zoon te executeren

‘moribus antiquis res stat Romana uirisque’

‘aloude zeden, en ook mannen, schragen Rome’

*inc.13-5,2

einde van de Latijnse oorlog

– *hoop voor de Latijnen – burgerrecht voor Capua*

aqua est aspersa Latinis

Latijnen kregen lucht en licht

ciues Romani tunc facti sunt Campani

Rome’s burgers werden zij, Campaniërs

*5,3

Minucia levend begraven

quom nihil horridius umquam lex ulla iuberet

terwijl geen wet ooit gruwelijker zaak gebood

*5,4-7

uit strijd- en belegeringsscènes

– *een met succes gegooid projectiel – voortijdig eind aan de strijd – van bovenaf geworpen spiezen – extreme reacties*

inicit inritatus; tenet occasus, iuuat res

...slingert die getergd; het lukt, hij heeft geluk

bellum aequis manibus nox intempesta diremit

die onbesliste strijd brak diepste nacht toen af

ansatas mittunt de turribus

slingerspiezen werpen van de torens

cogebant hostes lacrumantes ut misererent

brachten vijanden tot tranen en tot deernis

*5,8

de rivier de Liris in Minturnae

quod per amoenam urbem leni fluit agmine flumen

...die door de mooie stad met kalme vloeiing stroomt

BOEK 6

OORLOG TEGEN PYRRHUS

Speciale aandacht gaat uit naar een grote, gevaarlijke oorlog in Zuid-Italië. De stad Tarente roept tijdens conflicten met buurstedes de hulp in van koning Pyrrhus van Epirus. Deze gaat graag in op dat verzoek en behaalt enkele militaire successen. Maar zijn aspiraties reiken veel verder en hij ontwikkelt zich tot een geduchte vijand van Rome.

Tijdens de slag bij Heraclea (280) heeft Pyrrhus van uitrusting geruild met een zekere Megacles. Als de drager van het koninklijk teken gedood wordt, brengt dat grote verwarring. Pyrrhus behaalt de overwinning, lijdt daarbij grote verliezen, en gaat over tot een massale lijkverbranding. Hij erkent zijn moeilijke situatie, maar in gesprekken met een Romeinse delegatie geleid door Fabricius weigert hij de Romeinse krijgsgevangenen tegen losgeld vrij te laten.

In de slag bij Ausculum (279) worden de Romeinen ondanks heroïsche taferelen, zoals de zelfopoffering door Publius Decius Mus, verslagen. Pyrrhus' zege brengt hem echter zelf verdere verliezen. Na de strijd doet Pyrrhus vredesvoorstellen via zijn gezant Cineas. De blinde senator Appius Claudius verzet zich fel, en de voorstellen worden geweigerd. Pyrrhus trekt zich terug naar het zuiden en wordt uiteindelijk in 275 bij Benevento verslagen door Manius Curius Dentatus, na een onduidelijke inmenging door Jupiter.

Dat boek 6 van de Annalen in zijn geheel aan de oorlog

met Pyrrhus is gewijd, is ook gebleken uit een recent ontcijferde papyrus uit Herculaneum. Deze papyrus uit de eerste eeuw v.Chr. (PHerc.21) met uitsluitend fragmenten uit het zesde boek van Ennius' Annalen heeft enkele nieuwe inzichten over de volgorde van de fragmenten opgeleverd, als ook een paar kleine, maar nog niet eerder bekende fragmenten. De hieronder gegeven weergave van boek 6 berust mede op de nieuwe ontdekkingen, maar volgt in nummering en interpretatie waar mogelijk de editie van Skutsch. De in de papyrus leesbare letters die een interpretatie toelaten zijn hier, bij wijze van curiosum, onderstreept afgedrukt. Het laatste vers is in de papyrus gemarkeerd met een sluitingsteken.

*6,1

openingsregel

quis potis ingentis oras euoluere belli?

wie vermag de grote krijg geheel te ontrollen?

*6,2-4; PHerc.21 pezzo IV fr.1

steun van koning Pyrrhus aan Tarentum

– zijn nobele komaf – een dubbelzinnig orakel dat hem aanmoedigt – aanmatigend gedrag van Pyrrhus – zijn brutaliteit

nauos repertus homo, Graio patre, Graius homo, rex
een nijver man, een Griek, van Griekse aard, de vorst

nomine Burrus uti memorant a stirpe supremo

die Pyrrhus heette, naar men zegt van hoogste stam

‘aio te, Aiacida, Romanos uincere posse’

‘ik zeg dat u, Aeacus’ nazaat, de Romein
verslaan kan’

<...p>etulan<s...>

<...>et<...>ra<...>

<...b>rutaa<l..>

*6,5

ontevredenheid over Pyrrhus' strengheid

<Tare>ntus in occulto mussabat

<Tare>ntijnen morden heimelijk

*6,6-7

*grote schrik in Rome**– paniek zoals bij plotseling gevaar voor schapen – algemene mobilisatie*

balantum pecudes quatit, omnes arma requirunt

<zoals wanneer...>

de blater-kudden treft en allen wapens zoeken

proletarius publicitus scutisque feroque
ornatur ferro; muros urbemque forumque
excubiis curantde onderklasse wordt op kosten van de staat
met schild en grimmig ijzer uitgedost; de muur,
de stad, het forum krijgt bewaking

*6,8-11

*de slag bij Heraclea**– een als Pyrrhus uitgeruste soldaat, die in de strijd getroffen wordt – voorbereidingen voor lijkverbranding aan Pyrrhus' zijde na een zege met grote verliezen – Pyrrhus' erkenning tegenover Jupiter van zijn 'Pyrrhus-overwinning' – zijn antwoord aan de Romeinse delegatie onder leiding van Fabricius*† Decimo tamen induuolans secum abstulit hasta
insignemaar <...> vloog toen aan en griste met de lans
het tekenincedunt arbusta per alta, securibus caedunt,
percellunt magnas quercus, exciditur ilex,
fraxinus frangitur atque abies consternitur alta,
pinus proceras peruortunt; omne sonabat
arbustum fremitu siluai frondosai...betreden 't hoge woud en kappen met de bijl:
ze vellen grote eiken, ook de steeneik valt,
de essenboom geknakt, de hoge dennenboom
gevloerd, de lange pijnen ploffen om, geraas
alom in 't woud van neergehaalde bladerstammen'qui antehac
inuicti fuere uiri, pater optume Olympi,
hos ego ui pugna uici uictusque sum ab isdem''die vroeger
onverslaanbaar waren, grote Olympusvorst,
versloeg ik in de strijd – en zij versloegen mij''nam <...>
nec mi aurum posco nec mi pretium dederitis:
non cauponantes bellum sed belligerantes

ferro, non auro uitam cernamus utrique;
uosne uelit an me regnare era quidue ferat Fors
uirtute experiamur, et hoc simul accipe dictum:
quorum uirtuti belli fortuna pepercit
eorundem me libertati parcere certum est;
dono – ducite – doque – uolentibus cum magnis dis’

‘want <...>

ik vraag van u geen goud, geef mij zulk losgeld niet:
de oorlog is geen handel maar een zaak van strijd,
het zwaard, niet goud, moet schikken wie zijn leven
houdt;
de macht aan u? aan mij? wat vrouwe Lot ook brenge
dienen wij door moed te zien; hoor ook dit woord:
al wie Fortuna in de oorlog heeft gespaard,
dier vrijheid sparen ben ik vast voornemens; neem ze,
toe, ik geef en schenk ze, met der goden wil’

*PHerc.21 pezzo 5 fr.1
een verwijzing naar de goden

diu<...>

god<en>

*inc.25; PHerc.21 pezzo 111 fr.1; 6,12-13
de slag bij Ausculum

– aankondiging door de dichter van een onderwerp waar-
voor zijn taal eigenlijk tekortschiet – formele zelfopoffering

(*deuotio*) door de Romein Publius Decius Mus – woorden
van Decius Mus – bewonderende woorden aan Pyrrhus’
zijde over de Romeinse mentaliteit

<...>i<...>

non si, lingua loqui saperet quibus, ora decem sint
in me, tum ferro cor sit pectusque reuinctum

al had ik voor mijn tong en taal een tiental monden
en daaronder hart en borst omgord met staal...

<...>n<...>

<...>e cor<...>

<...>ac Deci<...>

<...>t mori<...>

<...>eram a<...>

<...>ora<...>

<...>hart<...>

<...>en Decius<...>

<...>sterven<...>

<...>ik was<...>

<...>bid<...>

‘diui, hoc audite parumper:
ut pro Romano populo prognariter armis
certando prudens animam de corpore mitto,
<sic...>’

‘goden, hoort mij thans een weinig aan:
zoals ik willens voor ’t Romeinse volk met wapens
vecht en wetend nu mijn levensadem opgeef,
<zo ook...>’

‘aut animo superant atque asp<...>rima
<...> fera belli spernunt’

‘ofwel komen zij in moed te boven en <...>
verachten woeste oorlogs<...>’

*6,14-17
vredesonderhandelingen

– een mening over Pyrrhus – verzet van Appius Claudius
in de senaat tegen Pyrrhus’ voorstellen – zijn wens naast
blind ook doof te zijn – Pyrrhus’ gezant keert onverrichter
zake terug

‘stolidum genus Aeacidarum:
bellipotentis sunt magis quam sapientipotentis’

‘t domme ras der Aeaciden:
oorlogskrachtig zijn zij meer dan wijsheidsmachtig’

‘quo uobis mentes, rectae quae stare solebant
antehac, dementes sese flexere † uia’

‘waar zijn uw zinnen, die toch altijd rechtop stonden,
tot voor kort, in waanzin <...> weggewend?’

‘sed ego hic animo lamentor’

‘maar ik beklaag nu in mijn hart’

orator sine pace redit regique refert rem

de zegsman keert dan zonder vrede terug en legt
de zaak de koning voor

*6,18; inc.97; 6,19; inc.14
einde van de oorlog

– een besluit van Jupiter – beschrijving van de oppergod –
laatste fase van de strijd – lof van Curius Dentatus

tum cum corde suo diuom pater atque hominum rex
effatur

dan spreekt der goden vader en der mensen koning
bij zichzelf

qui fulmine claro
omnia per sonitus arcet, terram, mare, caelum
<...>m<...>

die met zijn klare bliksem
klinkend heerst in alles, aarde, zee en lucht

uertitur interea caelum cum ingentibus signis

intussen draait de hemel met zijn constellaties

quem nemo ferro potuit superare nec auro

dien niemand met het zwaard of goud bedwingen kon

*PHerc.21 pezzo 7 fr.1

*Pyrrhus' heiligschennende plundering van de Proserpina-
tempel in Locri*

'<...O>rci<...>
<...>numqu<a>m<...>
<...>rtur in ora<s>
<...>nt et magis i<p>s<e>
<...>c<o>ntrar<ia> i<u>ra
<...>auerunt aur<um>
<...>reges sud<antes>
<...>ntur ne frat<res>
<...><ia>m mors est es et a<...>
<...>erunt indup<erator>

<...>et ui mar<is><...>
<...>at<r>a<...>'

'<...O>rcus<...>
<...>nooit<...>
<...>wordt <...> naar de randen
<...>en en meer z<e>l<f>
<...>tegen recht
<...>zij <...>en het goud
<...>koningen <zwet>end
<...>worden, opdat niet de broed<ers>
<...>is <re>eds de dood en bent gij door<...>
<...>zij <...>en; de gene<raal>
<...>en door geweld van zee<...>
<...>do<nk>er<...>'

*PHerc.21 pezzo 11 fr.2; VII fr.3; X fr.1; XI fr.1
niet nader te plaatsen snippers uit het Pyrrhus-boek

<...>uir<...>
<...>mundi
<...>tur
<...>s<...>

<...>man<...>
<...>des werelds<...>
<...>wordt<...>

<...>rara

<...>cor

<...>emo<s>

<...>r ipsa

<...>zeldzaam

<...>hart

<...>van mij

<...>zelf

<...> esto<...>

<...>ritu<...>

<...> moge<...>

<...>gebrui<k...>

<...>metu<s>

<...e>t cresc<it...>

<...>angst

<en> groeit<...>

*PHerc.21 pezzo v1 fr.2.
laatste woord van het boek

Bu<r>ru<s>

Py<r>rhu<s>

BOEK 7

EERSTE EN TWEEDE PUNISCHE OORLOG

Het boek begint met een proloog, ten teken van een nieuw begin en mogelijk een aparte publicatie van materiaal. Ennius zet uiteen dat hij maar kort zal dichten over de Eerste Punische Oorlog (264-241): het thema is al door Naevius behandeld, zij het in onbeholpen verzen. Ook onderstreept hij zijn eigen originaliteit. In een helaas zwaar gehavend fragmentje spreekt hij mogelijk over zijn introductie van de hexameter in het Latijn.

Na slechts enkele details over de oorsprong van Carthago, waaronder mogelijk een verwijzing naar Dido's stichting van de stad, volgt een samenvatting van de gebeurtenissen in de oorlog vanaf de oorlogsverklaring door Appius Claudius in 264. De bouw van een Romeinse vloot krijgt enige aandacht. Generaal Regulus landt in Afrika en behaalt enkele successen (256-255).

Na de zege van de Romeinse vloot op de Carthagers in 241 worden de Poorten van Oorlog (de poorten in de Ianus Geminus bij het Forum Romanum) gesloten, maar vrijwel onmiddellijk worden ze met geweld opnieuw geopend: het komt namelijk elders tot strijd. In Noord-Italië steken Gallische stammen de Alpen over, wat de Romeinen met schrik doet terugdenken aan de invallen van 390 en 387. De troepen verzamelen zich en verslaan de Galliërs in de slag bij Telamon (225). Kort daarop volgt een Romeinse expeditie tegen Demetrius van Pharos (219). Tijdens die campagne voert Aemilius Paullus een krijgslust uit op het eiland Paros:

hij verbergt zijn hoofdmacht en wekt de indruk met slechts enkele schepen te naderen.

Na een nieuwe proloog begint de weergave van de Tweede Punische Oorlog (218-201). Enkele details komen uit speeches van Hannibal. Verder wordt verwezen naar de slag bij de Trebia, naar scheepsmanoeuvres en naar Romeinse mobilisatie in Spanje. Het boek eindigde waarschijnlijk met de Romeinse nederlaag bij het Trasumeense meer (217) en zijn gevolgen.

*7,1-1a; inc.16-17; 7,2
proloog

– beperking van het thema van de Eerste Punische Oorlog en kritiek op Naevius – trots op eigen originaliteit – weigering om primitieve verzen van voorgangers na te volgen – de Griekse hexameters in het Latijn overgebracht ('lange verzen') – weerlegging van kritiek op de eerder bezongen droomversijning van Homerus

scripsere alii rem
uorsibus quos olim Faunei uatesque canebant

anderen beschreven die
in verzen die ooit Faunen en profeten zongen

neque Musarum scopulos <...>
nec dicti studiosus <...> ante hunc
nos ausi reserare

noch <besteeg...> de Muzentoppen
noch <was...> filoloog vóór deze dichter;
wij ontsloten moedig

neque me decet hanc carinantibus edere cartis

het past niet dat ik over deze <zaak>
beledigende bladen dicht

<qu>os Grai memo<...>
li>ngua longos per<...>

die de Grieken noem<en>
in <...> taal 'lange'..

nec quisquam sophiam, sapientia que perhibetur
in somnis uidit prius quam sam discere coepit

en niemand zag *sophia*, die hier 'wijsheid' heet,
eer in een droom dan dat hij haar begon te leren

*7,3-5; inc.18
voorgeschiedenis van Carthago

– vragen van de oude Puniërs naar Alexander de Grote (ongeveer 330 v.Chr.) – hun mensenoffers in die vroege tijd – hun soldaten, die slechts huurlingen waren – landing van Dido in Afrika

quantis consiliis quantumque potesset in armis
 ...welk zijn grote plannen, welk zijn wapenmacht

Poeni soliti suos sacrificare pullos
 plachten Puniërs hun kroost te slachten

Poeni stipendia pendunt
 ...Puniërs soldij verdienen

sed sola terrarum postquam permensa parumper
 maar na geruime tijd van dwalen over land

*7,6
begin van de Eerste Punische Oorlog

Appius indixit Carthaginiensibus bellum

Appius verklaarde oorlog aan Carthago

*7,7; inc.19; 7,8-9
een nieuwe Romeinse vloot

– een aangespoelde Carthaagse vijfriemer – dit stabiele
 schip als model bij de bouw van de Romeinse vloot – een
 commando aan roeiers – uitvoering van het commando

urserat huc nauim compulsam fluctibus pontus
 daar was een schip gestrand door baren van de zee

et melior nauis quam quae stalaria portat
 een schip dat beter was dan een voor vrachtvervoer

‘poste recumbite uestraque pectora pellite tonsis’

‘en leunt dan terug en beukt uw borst met gladde span-
 nen’

pone petunt, exim referunt ad pectora tonsas
 ...naar achter reiken, halen aan hun borst de spanen

*inc.20-23
oefenrace met de nieuwe schepen

– snelle start van de schepen als bij een wagenrace – verge-
 lijking met het keerpunt in wagenrennen – een schip dat
 richting finish snelt – en daarbij tot het laatst op snelheid
 blijft

quom a carcere fusi
currus cum sonitu magno permittere certant

wanneer dan flitsend bij de start
de wagens onder groot gedraas hun wedstrijd rijden

quomque gubernator magna contorsit equos ui

en als de menner sterk zijn rossen door de bocht perst

ingenti uadit cursu qua redditus termo est

en vaart met vlugge vaart tot waar de eindstreep staat

hortatore bono prius quam sam finibus termo

<...neemt niet in snelheid af...>
met goede bootsman, eerder dan het aan de eindstreep...

**inc.24*
landing van Regulus in Afrika

et detondit agros laetos atque oppida cepit

en schoor de rijke akkers, nam de steden in

**7,10-13*
de Poorten van Oorlog na de zege op Carthago weer geopend

– *een helse demon vanuit de onderwereld – verschijning van die demon in de zwavelrijke streek bij de Nar – de sombere bomen die daar oprijzen – opening door de demon (als Tweedracht) van de kort tevoren gesloten Poorten van de Oorlog*

corpore tartarino prognata Paluda uirago
cui par imber et ignis, spiritus et grauis terra

met onderwereldlijf geboren, maagd Paluda,
evenknie van vocht en vuur, van lucht en aarde

sulpureas posuit spiramina Naris ad undas

<waar de godheid...>
zwavelschachten aanbracht langs de natte Nar

longique cupressi
stant rectis foliis et amaro corpore buxum

en lange cipressen
staan er, recht van blad, en bitterhouten buksen

postquam Discordia taetra
belli ferratos postes portasque refregit

nadat de walgelijke Tweedracht
oorlogs ijzeren post en poort verbroken had

*7,14-16
strijd tegen de Galliërs

– herinnering aan de inval van 390 – de legers van Italië –
de Galliërs verslagen

qua Galli furtim noctu summa arcis adorti
moenia concubia uigilesque repente cruentant

in welke nacht de Galliërs, steeds de burcht belagend,
muur en wachten en patrouilles plots doen bloeden

Marsa manus, Paeligna cohors, Vestina uirum uis

Marsi-macht, Peligni-troep, Vestini-vechters

dum censent terrere minis hortantur ibe sos

denkend daar te dreigen vuren zij hen aan

*7,17
krijgslid tijdens strijd tegen Grieken

inde Parum <... sim>ulabant

toen <...> Paros, <vei>nsden zij

*inc.26; 7,18-20
eerste fasen van de Tweede Punische Oorlog

– appèl van een Romeinse gezant aan de Spaanse stammen
– drie flarden uit speeches van Hannibal: bij vertrek uit
Spanje, voor de oversteek van de Alpen, en voor de slag bij
de Trebia

‘Hispane non Romane memoretis loqui me’

‘Spaans, dus niet Romeins belang, weet wel, verwoord
ik!’

‘non semper uostra euortit: nunc Iuppiter hac stat’

‘...niet steeds uw doem wordt; Jupiter staat thans bij ons’

‘fortibus est fortuna uiris data’

‘Fortuin komt flinke mannen toe’

'hostem qui feriet † erit (inquit) mi † Carthaginiensis
quisquis erit; cuiatis siet'

'al wie de vijand treft <...> voor mij Carthager
wie hij ook is; uit welke natie...'

*7,21-24

eerste fasen van de Tweede Punische Oorlog (vervolg)

– de slag bij de Trebia – uit een maritieme scène – bewapening van legioenen in Spanje – goden voor wie een plechtige godenmaaltijd wordt gehouden na afloop van de nederlaag bij het Trasumeense meer

denique ui magna quadrupes, eques atque elephantii,
proiciunt sese

tot machtig al 't viervoetigs (ruiters, olifanten)
zich naar voren stort

alter nare cupit, alter pugnare paratust

de een wil zwemmen maar de ander staat vechtklaar

deducunt habiles gladios filo gracilento

smalgesmede slimme zwaarden, fijn van lijn

Iuno Vesta Minerua Ceres Diana Venus Mars
Mercurius Iouis Neptunus Volcanus Apollo

Juno, Vesta, Ceres, Diaan, Minerf en Venus,
Mars, Mercur, Jupijn, Neptuun, Vulcaan, Apol

*7,25-28; inc.27

uit niet nader te plaatsen scènes

– verkenners van de Numidische cavalerie – de afloop van een strijd – herfst – uit een vergadering – de Puniërs

explorant Numidae, totam quatit ungula terram

...Numiden-spieders, hoeven trillen gans het land

legio † redditu † rumore † ruinas
mox auferre domos populi rumore secundo

het legioen (terug... rumoer... verderf...)
...weldra mee naar huis tot algemeen applaus

russescont frundes

rooiig wurt het lover

‘quianam dictis nostris sententia flexa est?’

‘waarom uw mening door ons woord gewijzigd?’

Poenos Sarra oriundos

de Puniërs uit Tyrus

BOEK 8

TWEEDE PUNISCHE OORLOG (VERVOLG)

De vijandelijkheden gaan verder. Na de slag bij het Trasumeense meer wordt Quintus Fabius Maximus Cunctator enige tijd alleenheerser; hij gaat achter Hannibal aan, maar zonder het op een treffen te laten aankomen.

Consuls Aemilius Paullus en Terentius Varro zetten de strijd voort. Na een succesje van Terentius Varro dringt Aemilius Paullus aan op kalmte. Uiteindelijk lijden de Romeinen een pijnlijke nederlaag tegen Hannibal in de beruchte slag bij Cannae (216).

Na de slag hergroeperen de Romeinen zich en volgen de Carthaagse troepen naar Zuid-Italië. De zaak van Rome wordt gesteund door Jupiter en Juno, en er komen bescheiden successen, zoals de vernietiging van een Campaans leger door Sempronius Gracchus (215), waarbij een Oscische topmagistraat gevangen raakt. Zelf vindt Sempronius enkele jaren nadien de dood in een hinderlaag. De ervaren Fabius wordt voor de vierde maal consul (214).

De Romeinen belegeren het afvallige Capua (211). Hannibal probeert hen daar weg te lokken door op te trekken naar Rome. Hij slaagt er niet in de stad te veroveren. In datzelfde jaar wordt Syracuse veroverd door de Romein Marcellus, waarna hij een ovatio (kleine zegetocht) mag houden. In het jaar daarna zijn er oefeningen van de Romeinse vloot bij het Spaanse Carthago Nova, waar het opperbevel inmiddels wordt gevoerd door de jonge Publius Cornelius Scipio.

*8,1

wet en oorlog

<proelia promulgantur:>
 pellitur e medio sapientia, ui geritur res;
 spernitur orator bonus, horridus miles amator;
 haud doctis dictis certantes nec maledictis
 miscent inter sese inimicitias agitantes;
 non ex iure manu consertum sed magis ferro
 rem repetunt regnumque petunt, uadunt solida vi

<strijd word afgekondigd:>
 wijsheid gaat terzijde, alles wordt geweld;
 men smaadt een goede spreker, maar een ruw soldaat
 omarmt men; geen geleerd debat, of laag gebekvecht,
 nee, men wisselt slechts schermutselingen uit;
 geen wettelijk geschil, men raakt gewapend slaags
 om goederen of macht; slechts hard geweld bepaalt

*8,2-3

onvrede met het beleid van Fabius

– *verzet van een Romein tegen Fabius' afwachtende houding – voorkeur van de soldaten om te vechten onder commando van Minucius*

'<monuit res>
 aut occasus ubi tempusue audere, repressit'

'toen juist
 gelegenheid en tijd tot durf <aanspoorden>, hield hij...'

'uel tu dictator uel equorum equitumque magister
 esto uel consul'

'weest ú dictator, leidt u paarden alsook ruiters,
 weest u consul...'

*8,4-6

vlak voor de slag bij Cannae

– *drie fragmenten uit een rede van Aemilius Paullus die waarschuwt tegen overhaaste acties*

'multa dies in bello conficit unus
 <...>
 et rursus multae fortunae forte recumbunt:
 haud quaquam quemquam semper fortuna secuta est'

'veel vermog in oorlogstijd één dag
 <...>
 en dan zakt menigmaal Fortuna weer terug:
 geen mens gaat ooit van haar voortdurend vergezeld'

'praecox pugna est'

'de strijd is nog niet rijp'

'certare abnueo; metuo legionibus labem'

'ik sla een slag af, vrees ellende voor het leger'

*8,7-11

de slag bij Cannae

– cavalerie-manoeuvres – stof op het slagveld van Cannae
 – effect van het zonlicht tijdens de slag – een regen van speren – troepen op het slagveld

consequitur; summo sonitu quatit ungula campum

...achterna, de hoeven trillen luid het veld

iamque fere puluis ad caeli uasta uidetur

toen steeg een stofwolk op tot in den hemelhoge

amplius exaugere obstipo lumine solis

<schaduw>

verder te verlengen door het schuine zonlicht

hastati spargunt hastas; fit ferreus imber

gespeerden strooien speren: ijzer regent neer

densantur campis horrentia tela uirorum

verdicht zich op het veld geklir van mannenwapens

*8,12

beraad op het slagveld van Cannae van consul Cn. Servilius Geminus met een trouwe vriend, waarschijnlijk Ennius zelf

haece locutus uocat quocum bene saepe libenter
 mensam sermoneque suos rerumque suarum
 consilium partit, magnam quom lassus diei
 partem fuisset de summis rebus regundis
 consilio iudu foro lato sanctoque senatu;
 quoi res audacter magnas paruasque iocumque
 eloqueretur † et cuncta † malaque et bona dictu
 euomeret, si qui uellet, tutoque locaret;
 quocum multa uolup <...>
 <...> gaudia clamque palamque;
 ingenium quoi nulla malum sententia suadet
 ut faceret facinus leuis aut mala: doctus, fidelis,
 suavis homo, iucundus, suo contentus, beatus,
 scitus, secunda loquens in tempore, commodus, uerbum
 paucum, multa tenens antiqua, sepulta uestutas
 quae facit, et mores ueteresque nouosque † tenentem
 multorum ueterum leges diuomque hominumque
 prudentem qui dicta loquiue tacereue posset:
 hunc inter pugnas conpellat Seruilius sic:

aldus gesproken hebbend roept hij hem met wie hij
 graag en vaak aan tafel zit, gesprekken voert
 om goede raad wanneer hij doodvermoeid een groot
 deel van de dag voor hoogste aangelegenheden
 op het forum, als senator, heeft beraadslaagd;
 onbekommerd kan hij zaken groot en klein
 met hem bespreken, grappen ook, <...alles...>

rijp en groen, ophoesten bij een veilig oor,
 en veel in vreugd met hem <...>
 <...> genoegens heimelijk en openlijk;
 persoonlijk zal die nooit lichtvaardig of boosaardig
 slechte daden doen; hij is geleerd en trouw,
 een prettig en plezierig mens, geheel tevree
 met wat hij heeft; hij raakt de juiste snaar, attent,
 met weinig woorden, wetend wat verzonken ligt
 in dagen van weleer, wat vroeger gold, wat thans,
 de wetten veler oude goden alsook mensen,
 ja een man die spreekt als zilver, zwijgt als goud –
 hém nu sprak Servilius op het slagveld aan

*8,13-14; inc.28-31
de nadagen van Cannae

– opzettelijk verminkte Romeinen aangetroffen na de slag
 – een aanmoedigingsrede van Publius Sempronius Tuditanus tot de overlevenden van Cannae – onbepaalde stilte
 – scherpe kritiek op de Carthagers door een spreker in de senaat – verzet van Titus Manlius Torquatus tegen het voorstel om Romeinse krijgsgevangenen na Cannae terug te kopen (vergelijking van falende soldatenmoed met bedorven wol) – de afvallige Bruttiërs

his pernas succidit iniqua superbia Poeni

de pezen doorgehakt door wrede Puniërtrots

‘nunc hostes uino domiti somnoque sepulti’

‘...de vijand nu in wijn getemd, in slaap verzonken’

consilure

vielen stil

‘ac non sic dubius fuit hostis
 Aeacida Burrus’

‘en niet zó onbetrouwbaar was als vijand
 de Aeacide Pyrrhus’

‘quom illud quo iam semel est imbuta ueneno’

‘<als wol...>

wanneer vergif waarmee zij eenmaal is doordrenkt...’

Bruttace bilingui

Bruttiërs, tweetongig volk

*8,15-16

kerend tij in de oorlog

– “Bij Ennius komt Jupiter ten tonele die de Romeinen de ondergang van Carthago belooft”
(Servius over Vergilius *Aeneis* 1,20)

“Tijdens de Tweede Punische Oorlog, zo zegt Ennius, werd Juno verzoend en begon zij de Romeinen te begunstigen”
(Servius over Vergilius *Aeneis* 1,281)

*8,17

acties van Sempronius tegen een Campaanse troepenmacht

summus ibi capitur meddix, occiditur alter

men pakt de oppermedix op, doodt nummer twee

*8,18

Fabius opnieuw consul

Quintus pater quartum fit consul

wordt Quintus sr. consul, vierde maal

*inc.32

woordgrap over het riviertje Calore (bij Benevento), waar een hinderlaag wordt gelegd voor Sempronius

rigido<que Calore>

<en> ijzig koude <Hitte>

*8,19; inc.33; 8,20-21

nieuwe strijd met Hannibal

– Romeins beleg van Capua – lichtbepapenden door ruiters vervoerd – tocht van Hannibal naar Rome – terugdringing van Hannibal door de goden

de muris rem gerit Opacus

vanop de muren knokken Osci

incedit ueles uolgo sicilibus latis

...gaan lichtbepakt te voet veelal met brede spies

ob Romam noctu legiones ducere coepit

...richting Rome 's nachts zijn leger leiden gaat

“(Ennius bezong)

Fabius' zegebrenghend talmen, de rampzalige slag / bij Cannae, de goden die vrome gebeden verhoorden, / en Hannibal door Laren verjaagd uit gebied van Rome”
(Propertius, 3,3,9-11)

*8,22

zegetocht van Marcellus na inname van Syracuse

tibia Musarum pangit melos

de fluit zingt Muzenmelodieën

*8,23

instructie tijdens vlootoefeningen bij Carthago Nova

tonsamque tenentes
 parerent obseruarent portisculus signum
 quom dare coepisset

dat zij de spanen spannend
 moesten wachten, kijken tot de hamer 't teken
 geven ging

*8,24

uit een onbekende rede

‘Poenos Didone oriundos’

‘Puniërs van Dido stammend’

BOEK 9

TWEEDE PUNISCHE OORLOG (SLOT)

Scipio verovert in Spanje Carthago Nova op Hasdrubal (209). Diens poging om zijn troepen naar Italië te laten trekken om aansluiting te vinden bij die van Hannibal mislukt. In de slag bij de Metaurus (207) wordt Hasdrubal verslagen.

Na verdere successen in Spanje steekt Scipio over naar Afrika om Carthago op de knieën te dwingen. Hannibal is daardoor gedwongen om Italië op te geven en naar Afrika terug te keren. In Rome worden intussen de consuls Tuditanus en Cethegus benoemd (204). Na de slag bij Zama (202) is Carthago feitelijk verslagen en krijgt de stad vernederende vredesvoorwaarden opgelegd.

Aan het slot van het boek gaat de aandacht kort uit naar de Eerste Macedonische Oorlog, die zich tegelijk met de Punische Oorlog heeft afgespeeld (215-205). Tegenstander was Philippus v van Macedonië, een bondgenoot van Hannibal. Hij had maar één oog en gold als barbaar en usurpator van delen van Griekenland.

*9,1

inleidende woorden

uiri uaria ualidis <cum> uiribus luctant

<als> mannen allerhand <met> man en macht bestrijden

*inc.34

uit de slag bij Carthago Nova

nostri cessere parumper

de onzen weken terug, kortstondig

*9,2-3

*na de slag bij de Metaurus**– triomf van Livius Salinator na de slag – hernieuwde aandacht voor landbouw*

Livius inde redit magno mactatus triumpho

zo keerde Livius vandaar, triomfbeladen

rastros dente †fabres capsit causa poliendi

<...> agri

...getande hakken pakken zou voor het ontharden

<...> van de akker

*9,4

gevechten bij Gibraltar of Cadíz

Europam Libyamque rapax ubi diuidit unda

Europa's wilde watergrens met Afrika

*9,5

geen weerbare mannen in Carthago

tunicata iuuentus

hemdjesdragende jeugd

*9,6

*consulaat van Publius Sempronius Tuditanus en Marcus Cornelius Cethegus*additur orator Cornelius suauiloquenti
ore Cethegus Marcus Tuditano collega
Marci filius; is dictus popularibus ollis
qui tum uiuebant homines atque aeuom agitabant
flos delibatus populi Suadaique medullaCornelius – zoetstemmig spreker – Marcus' zoon
Cethegus werd collega toen van Tuditanus;
hij, ook zelf een Marcus, heette toentertijd
bij mensen die die dagen leefden en bestonden
'bloemenpracht des volks', 'der Overreding merg'

*9,7-8

*Romeinse invasie in Afrika door Scipio**– paniek in het hele gebied – radeloosheid in Carthago*

Africa terribili tremit horrida terra tumultu
 ...trilt Afrika in rep en roer door groot rumoer

perculsi pectora Poeni

...Puniërs prompt paf

*9,9

*banket bij het huwelijk van de Numidische koning
 Massinissa en Sophonisbe, dochter van Hasdrubal*

lucnorum lumina bis sex

luxe lampen, tweemaal zes

*9,10-13

de slag bij Zama

– *waarschuwing van Hannibal aan Scipio – aanmoedigingsrede voor Romeinse of Carthaagse soldaten – de slag zelf – buit voor het Romeinse leger na afloop*

‘mortalem summum Fortuna repente
 reddidit e summo regno famul infimus esset’

‘Fortuna maakt de hoogste mens ineens
 vanuit diens hoogste macht tot allerlaagste knecht’

‘sed quid ego haec memoro? dictum factumque facit
 frux’

‘wat spreek ik nog? de goeden weten wat te doen!’

puluis fulua uolat

rossig stuift een stofwolk op

praeda exercitus undat

het leger bulkt van buit

*9,14

uit een niet nader te bepalen gebed

‘libertatemque ut perpetuassint
 † que †maximae†’

‘... de vrijheid nu behouden mogen
 <...grootste...>’

*9,15

over Philippus van Macedonië

Cyclopis uenter uelut olim turserat alte
 carnibus humanis distentus

zoals de buik van de Cycloop ooit dik gezwollen,
barstensvol van mensenvlees...

*9,16

uit een niet nader te bepalen scène

debil homo

kreupel man

BOEK 10

TWEEDE MACEDONISCHE OORLOG

Na een hernieuwde aanroep van de Muzen begint Ennius aan de behandeling van de Tweede Macedonische Oorlog (200-196), waarin Romeinse legers voor het eerst Griekse bodem betreden. Enkele gebeurtenissen uit het eerste oorlogsjaar passeren de revue, zoals de verovering en verwoesting van de Thracische stad Acanthus door een Romeinse vloot.

Lucius Villius, de nieuwe consul van 199, stuit bij aankomst in Macedonië op muitende troepen. In het jaar daarop wordt Sextus Aelius Paetus Catus consul, samen met Titus Quinctius Flamininus. Die laatste beschikt over achtduizend man sterke, vechtlustige keurtroepen. Een herder wil de mannen naar de achterhoede van Philippus leiden, een voorstel waarop Flamininus ingaat.

De stad Lampsacus (aan de Hellespont, nabij Troje) vraagt Rome om bescherming tegen de oosterse vorst Antiochus, met een politiek handig beroep op de Trojaanse oorsprong van Rome.

*10,1

nieuwe Muzenaanroep

*insece Musa manu Romanorum induperator
quod quisque in bello gessit cum rege Philippo*

bezing thans, Muze, wat Romeinse generaals
met kracht verrichtten in de strijd met vorst Philippus

*10,2-3
het eerste oorlogsjaar

– provincies voor de consuls – verwoesting van een stad in
Thracië

Graecia Sulpicio sorti data, Gallia Cottae

Hellas viel Sulpicius toe en Gallië Cotta

Acanthus

Plantenstad

*10,4
müiterij bij de Romeinse vloot van consul Villius in
Macedonië

aspectabat uirtutem legionis suai
expectans si mussaret quae denique pausa
pugnandi fieret aut duri <finis> labore

...bezag de sterkte van zijn troepen, wachtte af
of mannen zouden morren: viel dat vechten nu eens
stil? en <hield> dat hard geploeter ooit eens <op>?

*10,5-7; inc.35; 10,8-9

Paetus en Flamininus bestrijden Philippus

– Sextus Aelius Paetus verkozen tot consul – de achtdui-
zend man keurtroepen van Flamininus – manschappen die
staan te popelen als jachthonden – hun verlangen naar de
aanval – een eenvoudige herder die Flamininus aanspreekt
en een slim voorstel inleidt – vraag van Flamininus aan de
herders om later bij hem terug te keren

egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus

bijzonder schrander man, de gisse Aelius Sextus

insignita fere tum milia militum octo
duxit delectos bellum tolerare potentes

zo'n acht speciale duizendtallen mannen gaf hij
leiding, keurkorps dat de oorlog kon doorstaan

ueluti, quando uinclis uenatica uelox
apta dolet si forte <feras> ex nare sagaci
sensit, uoce sua nictit ululatque ibi acute

zoals wanneer een snelle jachthond aan zijn riem
onrustig wordt zodra zijn neus de lucht krijgt van een
dier en daar gepiep en scherp gejangk laat horen...

animusque in pectore latrat

en blaft de ziel van binnen

ille uir haud magna cum re sed plenus fidei

<...>

‘sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque...

<...>

o Tite, si quid ego adiuero curamue leuasso
quae nunc te conquirit et uersat in pectore fixa,
ecquid erit praemi?’

de man was onbemiddeld doch te goeder trouw

<...>

‘dat u hier, Titus, zo bezorgd bent, dag en nacht...

<...>

beste Titus, als ik nu eens help, de zorg
verlicht die in uw hart huist en u kookt en kwelt,
staat daar iets tegenover?’

‘rursus uos reddite nobis,

o Epirotae, <...>

pastores a Pergamide Maledoue potis sint’

‘keert dan bij ons terug,

o mannen van Epirus, <dat wij zien> wat herders-
volk van Pérgamis of Máledo vermag’

*10,10

uit een rede van Philippus

‘regni uersatum summam uenere columnam’

‘...gekomen om de pijlers van mijn rijk te slopen’

*10,11

verzoek van de stad Lampsacus om Romeinse bescherming

‘Pergama <...>

quae neque Dardaniis campis potuere perire
nec quom capta capi nec quom combusta cremari’

‘Troje <...>

dat op Dardanisch veld niet vallen kon, veroverd
niet veroverd werd, verbrand niet werd tot as’

*10,12-18

uit niet nader te bepalen scènes

– een schip nabij kaap Leucas – orders van een commandant – het vallen van de nacht – twee maal rouwende vrouwen – twee losse woorden

Leucatan campsant

draaien Leucas rond

horitatur <...> induperator

spoort hen aan <...> de commandeur

hinc nox processit stellis ardentibus apta

toen schreed de nacht, bekleed met vlammensterren,
voort

aegro corde, comis passis

ziek van hart, de haren uitgespreid...

pinsunt terram genibus

slaan met knieën op de grond

uerut-

speer-

fieri

worden

BOEK 11

TWEEDE MACEDONISCHE OORLOG (SLOT)

De oorlog tegen Philippus ontwikkelt zich gunstig voor Rome. Uiteindelijk wordt de strijd met succes afgerond: in de slag bij Cynoscephalae (197) behaalt consul Quinctius Flamininus de zege.

Het jaar erop roept hij tijdens de Isthmische Spelen in Korinthe onverwacht 'vrijheid en autonomie' voor de Griekse steden af. Macedonische en Romeinse troepen verlaten Griekenland en Philippus komt als koning onder Romeins oppergezag.

*11,1

uit een rede in de senaat door tegenstanders van Philippus

'quippe solent reges omnes in rebus secundis'

'want vorsten plegen alle als zij voorspoed hebben...'

*11,2-4

de slag bij Cynoscephalae

– legers van Macedoniërs en Romeinen op zoek naar elkaar
– twee details uit de strijd

<rimantur> utrique

<speuren> beide kampen

tum clipei resonunt et ferri stridit acumen

dan klinken schilden, snerpt het scherpe staal

missaque per pectus dum transit striderat hasta

en had de lans de borstkas snerpend doorgeboord

*11,5

band tussen Grieken en Romeinen: de Romeinen zelf worden vanouds beschouwd als 'Grieken'

contendunt Graecos, Graios memorare solent sos

...zien hen als Grieken, plegen 'Graiërs' hen te noemen

*11,6-9

uit niet nader te bepalen scènes

– een landschap aan zee – een verwensing – dichterlijke beschrijving van een blos – kritiek op luxe kledij

alte delata petrisque ingentibus tecta

diep aflopend en bekleed met grote rotsen

'malo cruce', fatur, 'uti des Iuppiter'

'...in onheil,' spreekt hij, 'geve gij, o Jupiter'

et simul erubuit ceu lacte et purpura mixta

en bloosde ook als melk met purperstof vermengd

'pendent peniculamenta unum ad quemque pedum'

'hangen kledingstukken neer op ied're voet'

BOEK 12
ENKELE KLEINERE OORLOGEN

In dit boek worden enkele minder bekende strijdtonelen beschreven uit de jaren 196-193, waaronder de campagne tegen Nabis in Sparta (196) en Cato's succesrijke expeditie in Spanje (195).

*12,1
uit een onbekende rede: een herinnering aan Fabius Maximus Cunctator

‘*unus homo nobis cunctando restituit rem;
noenum rumores ponebat ante salutem;
ergo postque magisque uiri nunc gloria claret*’

‘*één man heeft ons door talmen heel de staat hersteld;
geruchten gaf hij niet de voorrang boven heil;
's mans faam zal daarom later nog beroemder worden*’

*12,2
een zegevierend leger

*omnes mortales uictores, cordibus uiuis
laetantes, uino curatos, somnus repente
in campo passim mollissimus perculit acris*

alle zegevierend volk, met kloppend hart
van blijdschap, wijnverfrist, werd plotseling door slaap,
de zachte, op het veld getroffen in zijn scherpte

**inc.36*
lof van Cato

“De overgrootvader van deze Cato wordt hemelhoog geprezen. Dat is meteen een groot eerbetoon aan de krijgsdaden van het Romeinse volk. Kortom, al die Maximi, Marcelli en Fulvii worden niet zonder een gemeenschappelijke lof van ons allen geprezen door die man uit Rudiae.”
(Cicero, *Pro Archia* 22)

BOEK 13

OORLOG TEGEN ANTIOCHUS

In dit boek gaat de aandacht geheel uit naar de Romeinse oorlog met Antiochus (192-188).

Diens oversteek van de Hellespont roept vergelijkingen op met de legendarische oversteek van Xerxes. De koning staat in nauw contact met Hannibal. Die heeft zich enkele jaren na de Tweede Punische Oorlog bij hem vervoegd in Ephese. De beide mannen overleggen over de strategie. Eerst weerhoudt Hannibal de koning van een directe aanval, later moedigt hij hem juist ondanks voortekens aan.

*13,1-2

Antiochus' scheepsbrug

– de brug over de Hellespont – de zee

isque Hellesponto pontem contendit in alto

en hij bespant de Hellespont met veel pontons

salsas <...> lamas

zilte <...> holten

*13,3-4; inc.37

overleg van Antiochus en Hannibal

– Antiochus over Hannibals voorzichtige advies – scepsis van Hannibal over voortekens – vergeefs pleidooi van Hannibal voor oorlog met Rome bij de bron: in Italië zelf

‘Hannibal audaci cum pectore de me hortatur
ne bellum faciam, quem credidit esse meum cor
suasorem summum et studiosum robore belli’

‘Hannibal heeft nu de euv’le moed om mij
de oorlog te ontraden! en mijn hart hield hem
voor hoogste hetser, vurig vechter voor de oorlog!’

‘satin uates uerant aetate in agunda?’

‘zien zieners alles juist in eigen leven?’

‘contempsit fontes quibus ex erugit aquae uis’

‘...verachtte bronnen waarin water sterk ontspringt’

BOEK 14

OORLOG TEGEN ANTIOCHUS (SLOT)

De slotfasen van de oorlog tegen Antiochus. De vloot van de koning wordt bij Myonnesus verslagen door Aemilius Regillus en de inwoners van Rhodos (190). In de slag bij Magnesia (189) lijdt Antiochus definitief de nederlaag en het jaar daarop wordt hij formeel gedwongen zich terug te trekken tot diep in Klein-Azië.

*14,1-4

vlootmanoeuvres

– twee details uit maritieme scènes – voorbereiding van de zeeslag bij Myonnesus – uitvaren door Romeinen en Rhodiërs uit de haven van Myonnesus bij het zien van de vijand

litora lata sonunt

de ruime kust weerklinkt

labitur uncta carina, uolat super impetus undas

daar glijdt de gladde kiel, zoeft vliëgend op de golven

uerrunt extemplo placidum mare: marmore flauo
caeruleum spumat sale conferta rate pulsum

...bestrijken dra de kalme zee: in gulden gloed
en groenig schuimt het zilt door spanen opgewoeld

quom procul aspiciunt hostes accedere uentis
nauibus ueliuolis

...toen zij de vijand daar van verre zagen zeilen
met zijn vliegenvlugge vloot

*14,5-7; inc.38-39

de slag bij Magnesia

– een Thracisch wapen – Romeinse aanmoedigingsrede voor de slag – het slagveld – een afgehakt hoofd waarin nog leven schuilt – trompetgeschal bij een ander afgehakt hoofd

rumpia

lange zwaarden

‘nunc est ille dies quom gloria maxima sese
nobis ostentat, si uiuimus siue morimur’

‘vandaag is dan die dag waarop ons grote glorie
wenkend lokt, of wij nu leven dan wel sterven’

horrescit telis exercitus asper utrimque

van wapens wemelt ruig het leger beiderzijds

oscitat in campis caput a ceruice reuolsum
semianimesque micant oculi lucemque requirunt

...gapend open op de grond een hoofd, onthalsd:
half levend flikk'ren ogen, hakend naar het licht

quomque caput caderet carmen tuba sola peregit
et pereunte uiro raucum sonus aere cucurrit

zo viel het hoofd en zong alleen nog de trompet:
de man verdween bij hees geluid dat brons ontsteeg

*14,8-10
na de zege

– rede van Antiochus – crematie van Romeinse gesneuvel-
den – scheepstriomftocht voor Regillus vanwege zijn over-
winning op zee

infit: 'o ciues, quae me fortuna fero sic
contudit indigno bello confecit acerbo'

hij zegt: 'o burgers, wat een lot heeft mij met woeste,
onverdiende krijg gekneusd en wrang gefnuikt!'

omnes occisi occensique in nocte serena

de doden alle opgebrand in stille nacht

“...koninklijke buit, vervoerd op het schip van Aemilius”
(Propertius, 3,3,8)

BOEK 15
CAMPAGNE IN AETOLIË

Het oorspronkelijk als laatste bedoelde boek van de Annalen behandelt een militaire expeditie waarvan Ennius zelf getuige is geweest. Zijn patroon Marcus Fulvius Nobilior beëindigt een campagne tegen de Aetoliërs, voormalige bondgenoten van Antiochus. Hij belegert de stad Ambracia, die bijgestaan wordt door Istrische bondgenoten. De stad geeft zich uiteindelijk over (189). Het boek eindigt met Fulvius' triomftocht (187) en de stichting door Fulvius van een tempel voor de Muzen, voorafgegaan door een visioen.

*15,1
onderwerp

– “De Aetoliërs waren in tal van veldslagen overwonnen en hadden zich moeten terugtrekken in de stad Ambracia. Marcus Fulvius Nobilior aanvaardde hun overgave en hield over hen een triomf. Deze op zichzelf al prachtige zege is door zijn vriend Quintus Ennius met bijzondere loftuizingen luister bijgezet.”
(Aurelius Victor, *Beroemde mannen* 52)

*15,2-6
beleg van Ambracia

– Romeinse voorbereidingen voor de belegering – zware verliezen – bloedbad – dapper verzet tegen de Istri van de Romeinse tribuun Caelius – zijn redding door goddelijk ingrijpen

malos defindunt, fiunt tabulata falaeque

ze kappen stammen kaal en maken platforms, torens

occumbunt multi letum ferroque lapique
aut intra muros aut extra praecipue casu

er sneven vele mannen, dood door zwaard of steen,
en vallen binnensmuurs of buiten, kop voorop

“Vergilius’ passage over Pandarus en Bitias die de poorten openen [*Aen.* 9,672 e.v.] is ontleend aan het vijftiende boek van Ennius. Die voert daarin twee Istri ten tonele, die tijdens het beleg uitbreken via de poort en onder de belegeraars een bloedbad aanrichten.”
(Macrobius, 6,2,32)

undique conueniunt uelut imber tela tribuno:
configunt parmam, tinnit hastilibus umbo,
aerato sonitu galeae, sed nec pote quisquam
undique nitendo corpus discernere ferro;

semper abundantes hastas frangitque quatitque;
totum sudor habet corpus, multumque laborat,
nec respirandi fit copia: praepete ferro
Histri tela manu iacientes sollicitabant

het regent ringsom wapens op de krijgstribuun:
ze boren door zijn schild en ketsen op de knop
en gonzen bronzig op zijn helm, maar niemand kan
hem ringsom raken of zijn lijf aan ijzer rijgen;
steeds weer breekt hij alle lansen, schudt ze af;
klam zweet bevangt zijn hele lijf, hij ploetert hard
en komt niet meer op adem; ijzer tuimelt op hem
neer als Istri hem met wapentuig belagen

arcus ubi aspicitur, mortalibus quae perhibetur
<Iris>

...alwaar een boog te zien werd, die bij stervelingen
<Iris> heet

**inc.40*

verschijning van de Muzen aan Fulvius in een droom

‘Musas quas memorant, nosce nos esse Camenas’

‘al wie men Muzen noemt, weet wel, wij zijn Camenen’

BOEK 16

DE LAATSTE JAREN

In drie later alsnog geschreven boeken belicht Ennius de jaren 178-169, een periode die gelijkloopt met de laatste jaren van zijn eigen leven.

In enkele programmatische openingsfragmenten laat de dichter zien dat het hem niet ontbreekt aan zelfbewustzijn en dichtertrots. Hij ruimt veel plaats in voor de lofprijzing van de Caecilii, tijdgenoten die hij zeer bewondert, maar van wie verder helaas niets bekend is.

Enkele minder belangrijke gebeurtenissen, zoals de verzoening tussen Ennius' patroon Fulvius en Aemilius Lepidus (179), en de oorlog met de Istri, krijgen aandacht, terwijl markante historische momenten zoals de neergang van Scipio (184) of de dood van Hannibal (183) helaas niet in de bewaarde regels vertegenwoordigd zijn. Vrij veel fragmenten zijn niet nader te plaatsen.

*16,1-2; *inc.69*; 16,3-6

programmatische proloog

– hernieuwde publicatie ondanks Ennius' hoge leeftijd – zijn ouderdom – vergelijking van de dichter met een oud renpaard – noodzaak van aandacht voor recente verdiensten – vergeefs streven naar roem van koningen via bouwwerken – vergankelijkheid daarvan – een blijvend monument in verzen voor de Caecilii

post aetate pigret sufferre laborem

...nadien door tijd te traag nog werk te dragen

hebem

uitgeblust

sicuti fortis equos spatio qui saepe supremo
uicit Olympia nunc senio confectus quiescit

zoals een sterk Olympisch paard dat vaak in laatste
ronde won, nu oud en moegestreden rust

quippe uetusta uirum non est satis bella moueri

want zingen van aloude krijg kan niet volstaan

reges per regnum statuasque sepulcraque quaerunt,
aedificant nomen, summa nituntur opum ui

zolang zij heersen, willen vorsten beelden, graven,
bouwen aan hun naam met alle macht en kracht

postremo longinqua dies confecerit aetas

...ten slotte door de lange loop der tijd verwoest

“Quintus Ennius had speciale bewondering voor Titus Caecilius Teucer en zijn broer. Omwille van hen heeft hij een zestiende boek *Annalen* toegevoegd.”

(Plinius, *De natuur* 7,101)

*16,7

voorgeschiedenis van de Istri

primus senex Bradyliis regimen, bellique peritus

...eerst heerst oude Bradyliis, de oorlogsrot

*16,8

verzoening van Fulvius en Lepidus

“Of neem die beroemde Marcus Lepidus, die tweemaal consul en hogepriester is geweest. Hij is toch zeer geprezen, enerzijds door het getuigenis van de overlevering, anderzijds literair, in de *Annalen*, bij monde van een topdichter? Want op de dag dat hij censor werd heeft hij zich met Marcus Fulvius, zijn grote vijand, ter plekke op de Campus Martius verzoend.”

(Cicero, *Rede over de consulaire provincies* 20)

*16,9-10; *inc.41*

de Istrische oorlog

– *blik van koning Epulo over een Romeins kamp bij een meer* – *Romeinse inname van de stad Nesactium* – *vlucht van koning Epulo*

quos ubi rex Epulo spexit de cotibus celsis

toen koning Epulo hen zag van d'hoogte klippen...

qui clamor oppugnantis uagore uolanti

geroep dat breeduit loeiend <aangeeft> dat bestormers...

rex deinde citatus
conuellit sese

de koning moest toen zelf
in haast opbreken

*16,11-16
drie paren fragmenten

– een zelfmoord op het slagveld – taken van een commandant – middernacht en zonsondergang

ingenio forti dextra latus pertudit hasta

...stak flink, met sterke hand, met lans in eigen flank

concidit et sonitum simul insuper arma dederunt

...viel neer; gekletter van de wapens op zijn lijk

nauorum imperium seruare est induperantum

een naarstig generaal bewaart gestaag zijn macht

non in sperando cupide rem prodere summam

en loopt niet, gretig hopen, hoogste risico's

'nox quando mediis signis praecineta uolabit...'

'wanneer de nacht omgord met middel-sterren vliegt...'

interea fax
occidit Oceanumque rubra tractim obruit aethra

intussen ging de toorts
ten onder, trok de Oceaan in rosse gloed

*16,17-21
uit niet nader te bepalen scènes

– angst op het slagveld of na een droom – vrouwen tijdens een belegering – een berglandschap – de seizoenen – de moed der wanhoop

tunc timido manat ex omni corpore sudor

dan puilt uit al zijn bange ledematen zweet

matronae moeros complent spectare fauentes

...stromen moeders op de muren, willen toezien

montibus obstipis obstantibus, unde oritur nox

versperd door steile bergen, waar de nacht ontstaat

aestatem autumnus sequitur, post acer hiems it

na zomer volgt de herfst, daarna komt barre winter

‘spero, si speres quicquam prodesse potis sunt’

‘ik hoop, als hopen enig voordeel brengen kunnen’

*16,22-26

uit niet nader te bepalen scènes (vervolg)

– twee fragmenten uit militaire aanmoedigingsredes –
orders voor een maaltijd voorafgaande aan een gevecht –
Romeinse troepen in hinderlaag – een goede paarden-
knecht

‘quo res sapsa loco sese ostentatque iubetque’

‘<vecht...>

alwaar gelegenheid zich voordoet of gebiedt’

‘si luci si nox si mox si iam data sit frux’

‘als daags of ’s nachts, als straks of nu een goede kans...’

prandere iubet horiturque

...beveelt het maal en spoort hen aan

hic insidiantes uigilant, partim requiescunt

succincti gladiis, sub scutis, ore fauentes

zij waken daar in hinderlaag, een deel in slaap,
omgord met zwaarden, onder schilden, en muisstil

lumen <...> scitus agaso

licht <...> ervaren paardenknecht

BOEK 17

DE LAATSTE JAREN (VERVOLG)

*De gebeurtenissen in de jaren 178-169 worden vervolgd.
Geen van de fragmenten kan met zekerheid verbonden
worden met een historisch feit.*

*17,1-4

uit niet nader te plaatsen scènes

*– begin van een slag – een grot – een leider – cavalerie in
galop*

tollitur in caelum clamor exortus utrimque

ten hemel heft zich beiderzijds een groot geschreeuw

tum caua sub monte late specus intus patebat

toen borg de holle berg een brede grot van binnen

dux ipse uias

de leider van die tocht

it eques et plausu caua concutit ungula terram

...gaan ruiters; holle hoeven klakken op de grond

*17,5-8

uit niet nader te plaatsen scènes (vervolg)

*– vergelijking van troepen in een veldslag – pleidooi van
een succesvol generaal voor politieke activiteit – een dubbel
fragment over ‘verlengen’*

concurrunt ueluti uenti, quom spiritus Austri
imbricator Aquiloque suo cum flamine contra
indu mari magno fluctus extollere certant

ze raken slaags zoals wanneer de Zuidenwind,
de regenbrenger, tegen felle Noorderstorm
op volle zee de golven opzweept om het hoogst

‘noenu decet mussare bonos qui facta labore
enixi † militiam peperere’

‘het past niet als de goeden zwijgen, zij die daden
moeizaam droegen en successen baarden’

neque corpora firma

longiscunt quicquam

<...>

quom soles eadem facient longiscere longe

ook ferme lijven
maken zij niets langer
<...>
wanneer de zon datzelfde lang verlengen zal

BOEK 18
DE LAATSTE JAREN (SLOT)

Met het achttiende boek komen de Annalen ten einde. De laatste jaren die Ennius zelf meemaakte zullen ook hier centraal hebben gestaan. Helaas onttrekt de tekst zich hier aan onze waarneming: slechts twee minieme snippers zijn bewaard gebleven.

*18,1-2

uit niet nader te plaatsen scènes

– donkere lucht door wolken of stof – bouw van een kolonie

aere fulua

de lucht verdonkerd

degrumare forum

een forum vlak te maken

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN
(*sedis incertae fragmenta*)

**inc.15*
de haven van Brindisi

Brundisium pulcro praecinctum praepete portu

Bríndisi riant omringd met ruime ree

**inc.42*
een vader in gebed, misschien Anchises

<passis> late palmis pater

met breed <gespreide> handen <bad> zijn vader

**inc.43*
een gerucht

exin per terras postquam celerissimus rumor

terstond nadat een bliksemsnel gerucht alom...

**inc.44-5*
uit een rede, waarschijnlijk tot vrouwen

‘quis pater aut cognatus uolet nos contra tueri?
<...>
auorsabuntur semper uos uostraque uolta’

‘welke vader of verwant zal ons nog aanzien?
<...>
zij zullen altijd u en uw gelaat vermijden’

**inc.46*
een politiek advies

‘audire est operae pretium procedere recte
qui rem Romanam Latiumque augescere uoltis’

‘luisteren loont de moeite voor wie goede voortgang
wenst voor Rome’s staat en groei voor Latium’

**inc.47*
persoonlijke raad

‘tibi uita
seu mors in mundo est’

‘jou staat leven
dan wel dood te wachten’

inc.48huilende vrouwen*

flentes plorantes lacrumantes obtestantes

wenend, grienend, tranen gietend, dringend smekend

inc.49ontwaken van strijders*

quom sese exsiccat somno Romana iuuentus

wanneer de jeugd van Rome zich van slaap afdroogt

inc.50verschuldigde eerbied*‘omnes corde patrem debent animoque benigno
circum sum’‘allen moeten in hun hart de vader <...>
en welwillend jegens hem...’**inc.51**olifanten*

it atrum campis agmen

donker trekt door velden heen de stoet

inc.52beweging*

redinunt

keren terug

inc.53de Campus Martius in Rome*

idem campus habet textrinum nauibus longis

dat veld bevat ook dokken voor de oorlogsschepen

inc.54een snel schip*

labitur uncta carina per aequora cana celocis

daar glijdt een gladde kiel: de zee ziet wit van jachten

inc.55een stokkende aanval*

impetus haud longe mediis regionibus restat

de aanval valt niet ver, nog halverwege, stil

*inc.56-57

*gesprekken op de vloot**– woorden tot een stuurman – antwoord van een stuurman*

‘haud temere est quod tu tristi cum corde gubernas’

‘het is niet zomaar dat u droefgestemd hier stuurt’

‘dum clauom rectum teneam nauemque gubernem’

‘zolang ik recht het roer houd en het schip bestuur’

*inc.58

een groot vuur

cum magno strepitu Vulcanum uentus uegebat

met luid geknetter vuurde wind Vulcanus aan

*inc.59

de aarde

terrai frugiferai

van aarde die haar vruchten draagt

*inc.60

bomen vellen

capitibus nutantis pinos rectosque cupressos

pijnen, toppenwuiwend, en cipressen, recht...

*inc.61

een schip met buit beladen

multa foro ponet et agea; longa repletur

...zal veel op dek en gangboord zetten; 't schip raakt vol

*inc.62

de ware zege

‘qui uincit non est uictor nisi uictus fateatur’

‘wie wint is enkel winnaar als zijn winst erkend wordt’

*inc.63

eeuwigheidswaarde van Ennius' poëzie

dum quidem unus homo Romanus toga superescit

zolang nog één Romein in toga overblijft

*inc.64-66

vlootscènes

– een vloot op volle snelheid – aanmeren – landing

ratibusque fremebat
imber Neptunien kletste op de schepen
water van Neptunus

tonsillas apiunt, configunt litus, aduncas

...verbindt de kromme meerpaal en doorboort de wal

nauibus explebant sese terrasque replebant

ontscheepten toen zichzelf en vulden heel het land

*inc.67

bewapenden

succincti corda machaeris

op 't hart omgord met zwaarden

*inc.68

*manschappen die onder de kou lijden*uiresque ualentes
contu<n>dit crudelis hiemshun ferme krachten
sloeg de wrede winter stuk

*inc.70-72

over Ennius zelf– een getuigenis voor datering – afstamming van Messapus
– Ennius uit Rudiae als Romeins burger“Volgens Marcus Varro in boek 1 van zijn *Over de dichters* heeft Ennius op zijn 67e zijn twaalfde boek *Annalen* geschreven. Ennius zou dat zelf in dat boek vertellen.”
(Gellius 17,21,43)

Messapus

Messapus

nos sumus Romani qui fuimus ante Rudini

Romeinen zijn wij, die voorheen Rudinen waren!

inc.73verbeten tegenstanders*

Illyrii restant sicis sybinisque fodentes

Illyriërs houden stand, met dolk en speren stekend

inc.74-75lichtgewapenden*

succincti gladii, media regione cracentes

omgord met zwaarden, midden op hun lichaam kwetsbaar

leuesque sequuntur in hastis

en lichte troepen volgen met hun lansen

inc.76-77een barbaarse strijder**– zijn uitdossing – zijn mantel*

tergus †igitur sagus pinguis opertat

de rug door dikke mantel afgedekt

sagus caerulus

blauwig groene mantel

inc.78 Macedonische manoeuvre*

spiras legionibus nexit

...liet units leggen om de legioenen

inc.79drinkende mannen*

uortunt crateras aenos

...keren vaten om van brons

inc.80 Romeinen uitgedaagd*

dictis Romanis incutit iram

...door die woorden bij Romeinen woede wekte

*inc.81

uit een rede

‘irarum effunde quadrigas’

‘stort de vierspan van uw woede uit!’

*inc.82

een groot vechter trekt ten strijde

et tum, sicut equos qui de praesepibus fartus
uincla suis magnis animis abrumpit et inde
fert sese campi per caerula laetaque prata
celso pectore; saepe iubam quassat simul altam,
spiritus ex anima calida spumas agit albas

en als een paard dat volgevreten in de ruif
zijn banden breekt in al zijn fierheid en vandaar
zich in het groen des velds, de volle wei, begeeft,
de borst geheven – dikwijls schudt hij lange manen,
heetbezielde adem sputtert wittig schuim...

*inc.83

over een tegenstander

unus surum Surus ferre, tamen defendere possent

één Syriër draagt een stok, maar dat zij weren konden...

*inc.84

een gunstig voorteken

tum tonuit laeuom bene tempestate serena

toen donderde het links en goed bij klare lucht

*inc.85

een dreigement verworpen

‘tantidem quasi feta canes sine dentibus latrat’

‘als blaffen van een tandeloze oude hond’

*inc.86

woorden van een ander herinnerd

tunc coepit memorare simul cata dicta

toen ging hij spreken van de slimme woorden...

*inc.87-88

geluiden in de strijd– *trompetgeluid* – *geschreeuw*

inde loci lituus sonitus effudit acutos

dan stiet de krijgstrompet zijn schel getetter uit

clamor ad caelum uoluendus per aethera uagit
gedruis rolt hemelwaarts en dreint er in de lucht

*inc.89
een oproep

‘pandite sulti genas et corde relinquite somnum’
‘ogen open alstublieft! verlaat uw slaap!’

*inc.90-92
uit vergelijkingen

– een jachthond – vergelijking van deugd met een muur –
een half vat wijn

inuictus ca<nis nare sagax et ui>ribus fretus
ongeslagen ho<nd, op reuk en kra>cht vertrouwend

aut permarceret paries percussus trifaci

of zou een wand verzwakken door een projectiel
<maar deugd...?>

sicuti siquis ferat uas uini dimidiatum
zoals wanneer men slechts een half vat wijn aandraagt

*inc.93
inname van een stad

atque atque accedit muros Romana iuuentus
Romeinen naderden de muren meer en meer

*inc.94
soldatenpraat

fortunasque suas coepere latrones
inter se memorare

en gingen wachters ook hun lot
elkaar vertellen

*inc.95-96
Jupiter

– zijn woorden – reactie aan de hemel

effodit uoces proprio cum pectore sancto
...stortte in zijn heilig binnenst woorden uit

contremuit templum magnum Iouis altitonantis

...trilde 't luchtruim van de donder-oppergod

**inc.98*

zware lansen

quae ualide ueniunt <...> falarica missa

...die krachtig komen <...> projectielen

**inc.99*

(onduidelijk fragment)

uix solum complere cohum terroribus caeli

...amper slechts 't gewelf met hemelhitte vullen

**inc.100-103*

kwaliteit van de troepen

– *dappere Romeinen – zenuwen na succes – troepen zonder vrees – uitstekende Romeinen*

fortis Romani sunt quamquam caelus profundus

...Romeinen onversaagd, ofschoon de hoge hemel...

at Romanus homo, tamenetsi res bene gesta est,
corde suo trepidat

maar de Romein, niettegenstaande zijn succes,
blijft beven in zijn hart

nec metus ulla tenet, freti uirtute quiescunt

geen vrees heerst: steunend op hun deugd zijn zij gerust

optima cum pulcris animis Romana iuuentus

Romeinse jeugd, bijzonder goed en mooi van moed

**inc.104*

een aanval van ziekte

‘nam me grauis impetus Orci
percutit in latus’

‘een zware slag van Orcus
treft mij in de flank’

inc.105stenen voor een muur*

tanto sublatae sunt
a<u>gmine tunc lapides

zo hoog toen lagen
opgetast de stenen...

inc.106een vraag*

‘quo tam temere itis?’

‘waarheen gaan jullie nu zo vlug?’

inc.107een debat*

olli cernebant magnis de rebus agentes

zij redetwistten over grote onderwerpen

inc.108uit een vergelijking met kraanvogels*

perque fabam repunt et mollia crura reponunt

...door bonen schrijden, zachte poten nederzetten

inc.109-110dageraad*– *verdwijnen van de ochtendster – de zon*

interea fugit albus iubar Hyperionis cursum

intussen vlucht het blank gesternte voor de Zonbaan

inde patefecit radiis rota candida caelum

toen opende het witte wiel de hemel stralend

inc.111slachtoffers*

‘hos pestis necuit, pars occidit illa duellis’

‘hier de dood door ziekte, daar in oorlogstrijd...’

inc.112-3dichterroem*

omnes mortales sese laudari optant

alle mensen wensen voor zichzelf lof

laus alit artis

lof voedt kunsten

*inc.114
(onduidelijk fragment)

contra carinantes uerba atque obscena profatus

...tegen lasteraars, en vuile woorden uitend

*inc.115
een generaal

cum legionibus quom proficiscitur induperator

wanneer de veldheer heengaat met zijn legioenen

*inc.116
een vuur

flamma loci postquam concussa est turbine saeuo

nadat de vlam door woeste wind was opgestookt

*inc.117
een standbeeld

‘huic statuam statui maiorum †orbatur† Athenis’

‘ik stelde hem een standbeeld op <...> Athene’

*inc.118
woest terrein

siluarum saltus latebras lamasque lutas

verscholen bergwoud alsook drabbig poelgebied

*inc.119
een rivier

atque manu magna Romanos impulit amnis

en pakt de stroom met volle kracht Romeinen aan

*inc.120-122
uit strijdscènes

– lansen – hardnekkige weerstand – troepen die elkaar verdrukken

pila retunduntur uenientibus obuia pilis

lansen worden afgeketst door tegenlansen

decretum est stare <et fossari> corpora telis

de wil onwrikbaar: staan, het lijf <doorboord> door spe-
ren

premitur pede pes atque armis arma teruntur

vertrapt wordt voet door voet, geplet door wapens wapens

*inc.123-126
vier snippers

laetificum gau

vervreugdende blijd

diuom domus, altisonum cael

godenwoning, hooggetoonde hemel

endo suam do

zijn huis in

frun-

loof-

*inc.127

een meningsverschil

‘ausus es hoc ex ore tuo’

‘u waagde dit nu uit uw mond...’

*inc.128

gevallen steden

‘urbes magnas atque imperiosas’

‘steden groot en machtig’

*inc.129-130

Jupiter

diuomque hominumque pater, rex

der goden en der mensen vader, vorst

patrem diuomque hominumque

de vader van de goden en de mensen

*inc.131
gezanten

oratores doctiloqui

ambassadeurs, geleerdbespraakt

*inc.132-133
geluiden van runderen en leeuwen

clamore bouantes

luidruchtig loeiend

pausam fecere fremendi

stopten tijdelijk met brullen

*inc.134
een spreker

adgretus fari

vatte aan te spreken

*inc.135
een troep soldaten

runata recedit

wijkt terug na strijd

*inc.136
een stad of land gesteund door een god

<sospite> liber

door <Jupiter de redder> vrij

*inc.137
cavalerie

equitatus iit celerissimus

de ruitery ging snelstens voort

*inc.138
een tijdstip

iamque fere quattuor partum

van al zowat vier delen <van de nacht>

**inc.139*
noodweer

furentibus uentis
door razende storm

**inc.140*
water

fluctusque natantes
en stromen vloeiend

**inc.141*
een aanmoediging

'heia machaeras'
'hup, <pak> de zwaarden!'

**inc.142*
bij het vee

ipsus ad armentas eosdem
zelf <voerde hij> diezelfden naar de kudden

**inc.143*
een dapper man

(quem) non uirtutis egentem
niet van moed verstoken

**inc.144*
paarden van de zon

funduntque elatis naribus lucem
...en storten door geheven neus het licht

**inc.145*
een aantal losse frasen

teloque trabali
een speer gelijk een balk

aplustra
achterstevan

Anionem
de Anio

ambactus

*inc.154

een horige

gebaar van een koning

tetros elephantos

rex ambas ultra fossam protendere coepit

walgelijke olifanten

de koning reikte beide <handen> over de gracht

stant puluere campi

*inc.155

staan de velden stijf van stof

na een veldslag

despoliantur eos et corpora nuda relinquont

...strippen kaal en laten naakte lijken over

nec retrahi <...> potestur
imperiis

*inc.156

uit een gebed

en kan <...> niet teruggetrokken worden
door bevelen

‘uosque, Lares, tectum nostrum qui funditus curant’

ab laeua rite probatum

‘u, Laren, die voor onze woonst zo grondig zorgt’

van links en juist bevestigd

*inc.157

uit een belegeringsscene

‘haec abnu<eram>’

machina multa minax minitatur maxima muris

‘dat had ik afgewe<zen>’

menig moordmachine dreigt met macht de muren

inc.158uit een mythologische scène*

olli creterris ex auratis hauserunt

zij putten uit vergulde vaten

inc.159-160twee losse woorden*

‘uiden <ut...?>’

‘zie je <hoe...?>’

crebrisuro

dichtbepaalde wal

MOGELIJKE OVERIGE FRAGMENTEN

(operis incerti fragmenta Annalibus fortasse tribuenda)**op.inc.1**Ennius drietalig dichter*

tria corda

Graece <...> Osce <...> Latine

drie harten:

in het Grieks <en> Oscisch <en> Latijn

op.inc.2een stadspoort*

‘Lunai portum, est operae, cognoscite, ciues’

‘de poort van Luna, burgers! kijk, het loont de moeite!’

op.inc.3(onduidelijk fragment)*

‘an aliquid quod dono ꝑilli morare sed accipite’

‘of iets wat ik geef <...> weerhouden, maar aanvaard...’

op.inc.4-6over Scipio Africanus*

– lofprijzing – aanspreking – flarden uit Scipio's rede uit
het jaar 187

‘quantam statuum statuet populus Romanus
quantam columnam quae res tuas gesta loquatur’

‘wat een standbeeld zal het volk van Rome stichten,
wat een zuil, die van uw daden spreken kan...’

‘Scipio inuicte’

‘Scipio, gij, onverslagene’

‘desine, Roma, tuos hostis

<...>

nam tibi moenimenta mei peperere labores

<...>

testes sunt Campi Magni’

‘houd op nu, Rome, om uw vijand...

<...>

een bolwerk immers baarden u mijn moeiten

<...>

getuigen zijn de Grote Vlakten’

op.inc.7beginselen van de wereld*

aqua terra anima et sol

water, aarde, ziel en zon

op.inc.8-33losse woorden of frasen*

inter ponendum

gedurende het plaatsen

uersat mucronem

stoot het zwaard

‘quis te persuasit?’

‘wie heeft jou overtuigd?’

indignas turres

onwaardige torens

hae <...> niues

deze sneeuwen

aiium <...> uolgus
hastarum uolgus

vogelvolk
sperenvolk

caeli <...> palatum

des hemels <...> welving

uita uitalis

leefbaar leven

sancti <...> poetae

heilige <...> dichters

uersus longi

lange verzen

bona <pars>

een flink <deel>

repostus
porgite

geborgen
overhandig

florus

bloemig

insomnia

boze dromen

‘solui’

‘ik was gewend’

torrus

blok brandhout

festra

venster

Vesper

Avondster

consiptum

omheind

insexit

heeft gesproken

remorbescat

herverzickt

t<apetae>

s<preien>

cicures

makkelijke <mensen>

daedala <...> Minerua

kunstige <...> Minerva

locum

plaats

'regredi gressum'

'zet uw schreden terug'

TWIJFELACHTIGE FRAGMENTEN

*(dubia)***dub.1**aankomst van de Grote Moedergodin in Rome (205)*

aduenā quam lenis celerī uehit unda uegeiā

...vreemde, op milde golfslag vlug per sloep vervoerd

dub.2oversteek van een rivier*

hinc legio stlatis iam transportauerat amne

daar was het legioen met aken al verscheept

dub.3straffen in de onderwereld*Sisyphus uersat
saxum sudans nitendo neque proficit hilumSisyphus beweegt het
steenblok, zwetend, zwoegend, zonder op te schieten**dub.4**iemand's terugkeer naar zijn geboorteland*

‘in montis patrios et ad incunabula nostra’

‘naar bergen van mijn vaders, waar ons wiegje stond’

dub.5uit een rede van Jupiter*‘caelicoli, mea membra, dei, quos nostra potestas
officiis diuisa facit’‘hemelingen, goden, deel van mij gemaakt
door mijn naar taak verdeelde macht’**dub.6**gereedstaande strijders*

confrictique oleo, lentati et ad arma parati

met olie ingewreven, soepel, klaar voor wapens

dub.7gezanten van Minturnae in de senaat (207)*

introducuntur legati Minturnenses

binnentredende Minturnische gezanten

dub.8fataal verwond*

tum lateralis dolor, certissimus nuntius mortis

...dan zij-pijn, onmiskenbaar bode van de dood

[ook wel toegeschreven aan Lucilius, hexameter-fragm.
123]**dub.9**woorden van Hannibal*

‘quam mallem uinctos mihi traderet’

‘k wou dat hij ze mij geboeid bezorgen zou’

dub.10-14enkele losse frasen*

mare saxifragis undis

zee met rotsenbreker-golven

bellicrepam

oorlogsrammelende <dans>

Lepareses

Liparensers

‘o praestans animi iuuenis!’

‘o voortreffelijk jongmens!’

e portu post Italico

uit een haven die nadien Italisch...

ONECHTE FRAGMENTEN

(spuria)**spur.1*
dageraad

ut primum tenebris abiectis inalbabat dies

zodra, de schemer afgeschud, de dag oplichtte

**spur.2*
Minerva

Minerua <...> domina hera

Minerva, vrouwe, meesteres

**spur.5*
een rake slag

saxo cere– comminuit –brum

...met een steen de hersen– spleet –pan

spur.6spullen uit Marseille*

Massili– portabant iuuenes ad litora –tanas

brachten jongelui Massili– kustwaarts –aanse
<kruiken>**spur.7*
*donder*quem super ingens
porta tonat caelien boven hem, enorm,
weerklonk de hemelpoort**spur.8*
een schip

trabes remis rostrata per altum

...gesnebde stam, met riemen op het diepe...

**spur.9*
de letter van de dood

o multum ante alias infelix littera theta!

o grootste ongeluksverbonden letter, thèta!

spur.12strijd om het Noord-Spaanse Ampurias (195)*

apud emporium in campo hostium pro moene

nabij Ampurias, te veld, voor 's vijands muur

NAWOORD

Een uitgave van een verzameling fragmenten brengt bijzondere problemen met zich mee. Daarover volgen hier enkele afsluitende opmerkingen, die deels technisch van aard zijn.

Van Ennius' *Annalen* zijn in de afgelopen honderd jaar verschillende edities gepubliceerd, elk met een eigen indeling en telling, en met onderling deels aanzienlijk verschillende interpretaties van de belangrijkste fragmenten. Ik heb de situatie niet onoverzichtelijker willen maken door nóg een wezenlijk afwijkende uitgave. In plaats daarvan heb ik mij voor de Latijnse tekst zoveel mogelijk gehouden aan de gezaghebbende kritische editie: *The Annals of Quintus Ennius*, edited with introduction and commentary by Otto Skutsch (Clarendon Press), Oxford 1985.

De handzame uitgave van de fragmenten van Ennius in E.H. Warmington (ed.), *Remains of Old Latin 1: Ennius, Caecilius* (Loeb Classical Library 294), Cambridge Mass./London 1979 (5e dr.) wijkt op tal van tekstuele punten af en geeft ook een andere nummering en vaak een andere interpretatie. Voor deze uitgave heb ik Warmingtons editie wel geraadpleegd maar niet verder in het materiaal verwerkt. Dat geldt ook voor de nieuwe vierdelige Italiaanse editie van de *Annalen* onder redactie van Enrico Flores (Napoli 2000 en later), een uitgave die een wat geforceerde wedijver met Skutsch laat zien, en

voor het Italiaanse verzamelwerk *Poeti Latini arcaici* van Antonio Traglia (1: Livio Andronico, Nevio, Ennio), Torino 1986.

Van Skutsch' monumentale uitgave heb ik de fragmentnummering van de Latijnse teksten zonder wijzigingen overgenomen; alleen enkele daarin nog niet opgenomen nieuwe papyrus-fragmenten (in boek 6) zijn apart vernummerd. De bij Skutsch toegevoegde, doorlopende nummering van alle bewaarde versregels uit de *Annalen* (1 t/m 623) heb ik niet in de tekst opgenomen, maar omdat daar in de Ennius-literatuur vaak naar wordt verwezen heb ik een vergelijkende tabel opgenomen waaruit de lezer een en ander kan afleiden.

Ook de spelling en tekstkeuze van Skutsch zijn in principe onverkort overgenomen; achterin dit boek staat ook een lijstje van plaatsen waar ik toch voor een iets andere lezing koos, soms een aanvulling die Skutsch wel in zijn commentaar noemt maar niet in zijn tekst heeft durven opnemen. Van de door Skutsch gegeven teksten heb ik de categorie 'onechte fragmenten' (*spuria*) slechts ten dele opgenomen (8 van de 30), omdat het daarbij in de meeste gevallen onmiskenbaar gaat om niet-authentiek materiaal, zoals vervalsingen uit de vroegmoderne tijd. De hier opgenomen teksten vormen waarschijnlijk wel antiek, Romeins materiaal, deels misschien uit Ennius' tijd. Skutsch' categorie 'sporen' (*vestigia*), een serie verzen van andere dichters waarin invloed van Ennius mogelijk doorklinkt, heb ik evenmin overgenomen.

Bij de interpunctie heb ik mij vrij gevoeld om zonder nadere opgave veranderingen aan te brengen ten opzichte van Skutsch. Deze uitgave wil een leeseditie zijn, die

het poëtische karakter van de fragmenten zoveel mogelijk naar voren brengt. Vaak is niet met zekerheid uit te maken of de bewaarde frasen complete zinnen betreffen. Om hieraan recht te doen en om de teksten meer 'lucht' te geven is hier afgezien van het gebruik van hoofdletters aan het begin van zinnen, tenzij bij namen, en van het gebruik van de enkele punt ter afsluiting ervan (de puntkomma is gezet in plaats hiervan).

In afwijking van Skutsch is voorts consequent gebruik gemaakt van aanhalingstekens als de fragmenten duidelijk directe rede bevatten; dubbele aanhalingstekens worden gebruikt bij citaten binnen directe rede, alsook bij citaten van antieke auteurs anders dan Ennius. Ook ben ik in de vertaling wat royaler geweest met aanloop- en uitlooppuntjes wanneer fragmenten heel duidelijk incompleet zijn, en in zowel Latijn als vertaling met het symbool <...> ('hier ontbreekt essentiële tekst midden in een fragment'). Plaatsen die Skutsch markeert met het aloude filologen-teken † om onherstelbare tekstcorruptie aan te geven heb ik in de vertaling zoveel mogelijk toch geprobeerd weer te geven. De door Skutsch voor onecht verklaarde woorden (bij hem afgedrukt tussen rechthoekige haken) zijn zonder verdere opgave weggelaten.

De plaatsing, volgorde en duiding van fragmenten is vaak een tamelijk hachelijke onderneming, en zo ook in het geval van de *Annalen*. De verschillende uitgaven van Ennius vertonen op deze punten een grote diversiteit. Ook hier heb ik nodeloze discussies willen vermijden en mij in principe gehouden aan de uitleg in de editie van Skutsch.

Wel heb ik geprobeerd de gepresenteerde teksten zo-

veel mogelijk thematisch te ordenen en te bundelen. Skutsch is op dit vlak loffelijk terughoudend, maar een leeseditie stelt nu eenmaal andere eisen dan een strikt wetenschappelijke bronnenuitgave. Zo heb ik de door Skutsch apart gezette ‘niet nader te plaatsen’ *Annalen*-fragmenten (*fragmenta incertae sedis*) die door hem met vraagtekens toch aan een boek worden toebedeeld, hier van die vraagtekens ontdaan en direct bij de fragmenten van het betreffende boek gezet.

Ter verduidelijking van de interpretatie is aan het begin van elk fragment een korte, cursief gezette omschrijving toegevoegd. In het geval van een bundeling van fragmenten is dat eerst een korte omschrijving voor het geheel, na een witregel gevolgd door detailomschrijvingen van elk van de navolgende fragmenten. Voor de inhoud van de gegeven omschrijvingen houd ik me weer verregaand aan de interpretatie en analyse van Skutsch. Maar ook hier ben ik regelmatig iets minder voorzichtig dan hij. Zo ben ik eerder geneigd een knoop door te hakken ten gunste van een van de door Skutsch geopperde mogelijkheden. Waar Skutsch zijn analyse bladzijden lang per dichtregel kan laten uitdijen heb ik mij als taak gesteld alle toelichting per fragment te beperken tot één regel.

Het principe van de toelichtende omschrijvingen is veelal ook gehandhaafd als er eigenlijk weinig toe te lichten valt, vooral bij de vaak kleine of algemene fragmenten in een van de restcategorieën na de fragmenten van boek 1 tot en met 18.

Afgezien van deze inleidende, inhoudelijke opmerkingen per vers, heb ik geprobeerd de fragmenten literair zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen. Dat be-

tekent voor mij vooral dat ze waar mogelijk voor zichzelf moeten spreken. Zo heb ik ervan afgezien om de context te geven waarbinnen elk fragment door antieke grammatici of andere auteurs is geciteerd. In strikt wetenschappelijke edities geldt het tegenwoordig juist als heilige wet om die context erbij te geven. Het nadeel is dat de authentieke Latijnse fragmenten zo al gauw dreigen te worden overwoekerd door secundair materiaal, zoals in vrijwel alle Ennius-uitgaven inderdaad gebeurt. Om dezelfde reden heb ik afgezien van verklarende aantekeningen of noten.

Om toch ook iets meer van de structuur te laten zien heb ik aan het begin van elk boek een overzicht opgenomen van de oorspronkelijke inhoud en structuur, voor zover hierover duidelijkheid bestaat op grond van de bewaarde fragmenten en de aanwijzingen van antieke auteurs.

De editie van de Latijnse verzen biedt, kortom, een sterk gecompriëerde en voor poëzie-lezers aangepaste versie van Skutsch' grote wetenschappelijke uitgave met commentaar. Het enige punt waarop ik wezenlijk van Skutsch ben afgeweken betreft een recente ontdekking van na zijn dood.

In 1990 werd een al langer bekende papyrus uit Herculaneum ontcijferd dankzij een nieuwe methode. De papyrus bleek uitsluitend fragmenten van boek 6 te bevatten en leverde enkele nieuwe inzichten op, alsmede een paar nieuwe snippers tekst. Ik heb de presentatie van boek 6 uiteraard op deze nieuwste stand van zaken aangepast. Daarvoor zijn ook enkele fragmenten in volgorde en boek-toewijzing verplaatst ten opzichte van Skutsch. Nieuw opgenomen zijn alleen snippertjes waarvan al-

thans een enkel woord herkenbaar is; losse letters of lettercombinaties zijn terzijde gelaten. Wie meer wil weten verwijs ik graag naar de eerste publicatie van de papyrusvondsten van boek 6: Knut Kleve, 'Ennius in Herculanum', *Cronache Ercolanesi (Bolletino del centro internazionale per lo studio dei papiri Ercolanesi)* 29, 1990, 5-16; en naar een bedachtzame analyse van het materiaal: Werner Suerbaum, 'Der Pyrrhos-Krieg in Ennius' *Annales im Lichte der ersten Ennius-Papyri aus Herculanum*', in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 106, 1995, 31-52.

Laten we hopen dat er ooit eens wat echt nieuwe stukken van de *Annalen* tevoorschijn komen uit het Egyptische woestijnzand of de resten van Herculanum. Onmogelijk is dat zeker niet, zoals de recente ontdekking heeft bewezen.

De bij de teksten gegeven metrische vertaling in jambisch-trocheïsche zesvoeters is de eerste volledige Ennius-vertaling in het Nederlands. Ik heb beoogd de originelen waar mogelijk op de voet te volgen en tevens recht te doen aan de archaische en poëtische kleur ervan.

Veel aandacht heb ik besteed aan het handhaven van de woordvolgorde. Tot mijn verbazing bleek het mogelijk om hier veelal dicht bij het origineel te blijven. Voor een deel komt dat door de fragmentarische, onvolledige staat van het materiaal en de onverwachte extra vrijheid die een vertaler daardoor heeft. Het is bijvoorbeeld geregeld mogelijk om een fragment te interpreteren en te vertalen alsof er een hoofdzin aan vooraf is gegaan. Het bewaarde kan dan de metrisch handige zinsbouw van een bijzin of infinitief-constructie krijgen.

De versregels in vertaling tellen zes heffingen en kunnen beginnen en eindigen met een onbeklemtoonde lettergreep. Maar in het algemeen gebruik ik zoveel mogelijk de jambische zesvoeter, dus de variant met een onbeklemtoonde eerste lettergreep en een zesde heffing tot slot.

Ennius' verzen lopen in het Latijn meestal allesbehalve soepel. De dichter worstelt met het nieuwe, door hemzelf gekozen metrische patroon, waar hij het Latijn soms met geweld in lijkt te persen. De stugheid van de archaische verzen heb ik tot op zekere hoogte willen weergeven, zonder de leesbaarheid in gevaar te brengen. De verzen moesten dus wel correct zijn maar niet té soepel lopen.

De compactheid van Ennius' Latijn komt bijvoorbeeld terug in de vertaling doordat daarin ritme-versnellende 'oplossingen' (twee onbeklemtoonde lettergrepen in plaats van één) vrijwel geheel worden vermeden. Waar ogenscheinlijk toch twee van die lettergrepen staan, zal de lezer die bij normale lectuur als vanzelf laten versmelten (zoals in 1,1 'de grót(e) Olympus'). Een ander metrisch middel dat ik nogal eens heb ingezet is het inlassen van zware lettergrepen op niet beklemtoonde posities (bijvoorbeeld 1,6 'ontbréekt, vloeit t(e)rúg') of omgekeerd lichte lettergrepen op de plaats van de heffing (zoals in 1,13 'met één voorspéllend hárt'). Op al dergelijke plaatsen zouden de Nederlandse verzen dus beslist soepeler kunnen lopen, maar zijn de effecten bewust aangebracht.

Bij de weergave van archaisch idioom kan snel de verleiding opkomen van overdreven oubollig woordgebruik in het Nederlands. Ik heb aan die verleiding proberen te

weerstaan, in de vaste overtuiging dat zulk idioom de fragmenten belachelijk maakt en daarmee juist ver van de lezers afbrengt. Natuurlijk heb ik wel een flinke dosis ouderwetse woorden door het materiaal gestrooid, en ben ik soms toch bewust over de schreef gegaan (bijvoorbeeld 1,12 ‘toen *d’oude* Priamus bezweek door Griekse *krijg*’).

Een opvallend stijlkenmerk van Ennius is zijn uitbundig gebruik van alliteratie. Berucht is bijvoorbeeld de zevenvoudige (of welgeteld twaalfvoudige) t-alliteratie in 1,60 *o Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti!* Aan dit typerende element van de stijl heb ik natuurlijk zoveel mogelijk aandacht besteed. Het is niet altijd even goed gelukt op de plaatsen waar Ennius ermee uitpakt, maar ter compensatie heb ik soms op andere plaatsen speciale vondsten kunnen inlassen.

Ook met andere ritme- en klankpatronen heb ik de Nederlandse verzen willen verfraaien, naar analogie van het Latijn en binnen de kaders die de inhoud stelde. Zo vertaal ik graag met een of meer patronen van assonantie (klankherhaling binnen woorden in verzen). Een voorbeeld waarin alliteratie en meervoudige assonantie samengaan is 14,3: ‘...bestrijken drA de kalme zee: in gulden gloed en groenig schuimt het zilt door spAnen opgewoeld’. Ritme en klank blijven natuurlijk deels een kwestie van persoonlijke smaak.

Onvermijdelijk heeft ook dit vertaalproject een aantal problemen opgeleverd die bezwaarlijk of zelfs onoplosbaar leken. Een echte breinkraker was 7,24, waar Ennius in twee volle hexameters twaalf godennamen weet te proppen: *Iuno Vesta Minerva Ceres Diana Venus Mars / Mercurius Iouis Neptunus Volcanus Apollo*. Mijn

vertaalkeuze voor jambisch-trocheïsche zesvoeters zonder ‘oplossingen’ maakte het onmogelijk om deze dactylisch geordende serie namen zomaar over te nemen, maar tegelijk waren deze godennamen onveranderlijk, en weglaten van namen was ook al geen optie. Ik had hier dus absoluut geen speelruimte, leek het. Pas na lang denken en zoeken kwam ik via de omweg van Joost van den Vondel op Oudnederlandse varianten als Mercur, Diaan, Apol en (de allermooiste) *Jupijn*, die hier prachtig uitkwamen. Ideaal is de oplossing nog niet, maar ik heb in ieder geval geen toevlucht hoeven zoeken bij een vernederende aantekening ‘het origineel is hier onvertaalbaar’. Het bevestigde me juist in mijn optimisme over de mogelijkheden van vertaling: alles wat niet kan, kan toch.

Het is goed om te beseffen dat veel in deze uitgave uiteindelijk onzeker blijft en een vorm van interpretatie inhoudt. Maar het is mijn hoop dat dit boek het tot nu toe vaak veronachtzaamde werk van Ennius recht doet en onder de aandacht brengt van classici en poëziefhebbers. Deze dichter is alleen al als innovator en roemruchte voorganger van Lucretius en Vergilius de moeite alleszins waard. Maar zijn bonkige, knoestige Latijn heeft voor wie het horen wil ook een bijzondere charme op zichzelf.

Al zo’n vijftig jaar ben ik een enthousiaste lezer van Ennius’ *Annalen*. Het is altijd een wens van me geweest om deze fragmenten ooit eens integraal en tweetalig uit te geven en te vertalen op een wijze die recht kan doen aan het poëtische karakter ervan. Uitgever Ivo Gay heeft mij de mogelijkheid geboden om deze oude droom

te verwezenlijken, vanuit een gedeelde voorliefde voor die wonderlijke archaisch-Latijnse dichtkunst. Eerder al had hij mij de vrije hand gegeven voor een editie van de epische fragmenten van Livius Andronicus en Naevius (*Muzen, bezing mij...* Livius Andronicus, *Odysee*; Naevius, *De Punische Oorlog*, ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Voltaire, 's-Hertogenbosch 2005; Bibliotheca Latina Archaica 1).

Ook bij het maken van deze uitgave heb ik van meet af aan zijn volle steun en belangstelling ervaren. Ik ben hem daarvoor bijzonder erkentelijk. Verder dank ik hem en Zsuzsó Pennings voor de goede zorgen waarmee zij deze bijzondere uitgave hebben omringd, en Hans Teitler voor zijn aandachtige lectuur van de historische details in de tekst.

Vincent Hunink

AFWIJKINGEN VAN DE TEKST VAN SKUTSCH

Op de volgende plaatsen geeft de editie van Skutsch (Sk) een andere lezing van de Latijnse tekst. Veranderingen in lay-out en interpunctie zijn hier niet opgenomen.

1,6 *overstroming van de Tiber* Sk

1,13 *doctus†que* Sk

1,40 *postquam constitit † isti fluuius qui est omnibus princeps † qui sub ouilia †* Sk

1,63 (hier niet opgenomen) (de ruit) .c mu Sk

3,10 *prodinunt. famuli* (lucent transitief opgevat) Sk

9,1 *ualidis uiribus* Sk

9,9 *lychnorum* Sk (maar in noot op p. 489: 'Ennius wrote *lucnorum*?')

9,10 *reddidit †summo regno famul †ut† optimus esset* Sk

9,16 *†debilo* Sk

17,6 *noenu'* Sk

inc.17 cos (met een punt onder de c) Sk

spur.5 cere comminuit brum Sk

spur.6 Massili portabant iuuenes ad litora tanas Sk

OMNUMMERTABEL

fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)
1,1	1	1,24	28-29
1,2	2	1,25	30
1,3	3	1,26	31
1,4	–	1,27	32
1,5	4	1,28	33
1,6	5	1,29	34-50
1,7	6-7	1,30	51
1,8	8-10	1,31	52
1,9	11	1,32	53
1,10	–	1,33	54-55
1,11	12-13	1,34	56
1,12	14	1,35	57
1,13	15-16	1,36	58-59
1,14	17	1,37	60
1,15	18	1,38	61-62
1,16	19	1,39	–
1,17	20	1,40	63-64
1,18	21	1,41	65
1,19	22	1,42	–
1,20	23-24	1,43	66-68
1,21	25	1,44	–
1,22	26	1,45	69-70
1,23	27	1,46	71

fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)
1,47	72-91	2,14	130	5,7	162	7,8	218
1,48	92	2,15	131	5,8	163	7,9	219
1,49	93	2,16	132	6,1	164	7,10	220-221
1,50	94-95	2,17	133	6,2	165	7,11	222
1,51	-	2,18	134	6,3	166	7,12	223-224
1,52	96	2,19	135	6,4	167	7,13	225-226
1,53	97	2,20	136	6,5	168	7,14	227-228
1,54	98	3,1	137	6,6	169	7,15	229
1,55	99	3,2	138	6,7	170-172	7,16	230
1,56	100	3,3	139-140	6,8	173-174	7,17	231
1,57	101	3,4	141	6,9	175-179	7,18	232
1,58	102-103	3,5	142	6,10	180-182	7,19	233
1,59	-	3,6	143-144	6,11	183-190	7,20	234-235
1,60	104	3,7	145	6,12	191-194	7,21	236-237
1,61	105-109	3,8	146	6,13	195-196	7,22	238
1,62	110-111	3,9	147	6,14	197-198	7,23	239
2,1	113	3,10	148	6,15	199-200	7,24	240-214
2,2	114-115	3,11	149	6,16	201	7,25	242
2,3	116-118	4,1	150	6,17	202	7,26	243-244
2,4	119	4,2	151	6,18	203-204	7,27	245
2,5	120	4,3	152	6,19	205	7,28	246
2,6	121	4,4	153	7,1	206-207	8,1	247-254
2,7	122	4,5	154-155	7,1A	208-2109	8,2	255
2,8	123	5,1	156	7,2	211-212	8,3	256-257
2,9	124	5,2	157	7,3	213	8,4	258-260
2,10	125-126	5,3	158	7,4	214	8,5	261
2,11	-	5,4	159	7,5	215	8,6	262
2,12	127	5,5	160	7,6	216	8,7	263
2,13	128-129	5,6	161	7,7	217	8,8	264

fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)
8,9	265	9,14	317-318	11,9	362	16,7	407
8,10	266	9,15	319-320	12,1	363-366	16,8	-
8,11	267	9,16	321	12,2	367-368	16,9	408
8,12	268-286	10,1	322-323	13,1	369	16,10	409
8,13	287	10,2	324	13,2	370	16,11	410
8,14	288	10,3	325	13,3	371-373	16,12	411
8,15	-	10,4	326-328	13,4	374	16,13	412
8,16	-	10,5	329	14,1	375	16,14	413
8,17	289	10,6	330-331	14,2	376	16,15	414
8,18	290	10,7	332-334	14,3	377-378	16,16	415-416
8,19	291	10,8	335-339	14,4	379-380	16,17	417
8,20	292	10,9	340-342	14,5	381	16,18	418
8,21	-	10,10	343	14,6	382-383	16,19	419
8,22	293	10,11	344-345	14,7	384	16,20	420
8,23	294-296	10,12	346	14,8	385-386	16,21	421
8,24	297	10,13	347	14,9	387	16,22	422
9,1	298	10,14	348	14,10	-	16,23	423
9,2	299	10,15	349	15,1	-	16,24	424
9,3	300-301	10,16	350	15,2	388	16,25	425-426
9,4	302	10,17	351	15,3	389-390	16,26	427
9,5	303	10,18	352	15,4	-	17,1	428
9,6	304-308	11,1	353	15,5	391-398	17,2	429
9,7	309	11,2	354	15,6	399-400	17,3	430
9,8	310	11,3	355	16,1	401	17,4	431
9,9	311	11,4	356	16,2	402	17,5	432-434
9,10	312-313	11,5	357	16,3	403	17,6	435-436
9,11	314	11,6	358	16,4	404-405	17,7	437-438
9,12	315	11,7	359-360	16,5	406	17,8	439
9,13	316	11,8	361	16,6	-	18,1	440

fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)
18,2	441	inc.28	473	inc.57	508	inc.86	543
		inc.29	474-475	inc.58	509	inc.87	544
inc.1	442	inc.30	476	inc.59	510	inc.88	545
inc.2	443	inc.31	477	inc.60	511	inc.89	546
inc.3	444	inc.32	478	inc.61	512	inc.90	547
inc.4	445	inc.33	479	inc.62	513	inc.91	548
inc.5	446-447	inc.34	480	inc.63	514	inc.92	549
inc.6	448	inc.35	481	inc.64	515-516	inc.93	550
inc.7	449	inc.36	-	inc.65	517	inc.94	551-552
inc.8	450	inc.37	482	inc.66	518	inc.95	553
inc.9	451	inc.38	483-484	inc.67	519	inc.96	554
inc.10	452	inc.39	485-486	inc.68	520-521	inc.97	555-556
inc.11	453	inc.40	487	inc.69	522-523	inc.98	557
inc.12	454	inc.41	488-489	inc.70	-	inc.99	558
inc.13	455	inc.42	490	inc.71	524	inc.100	559
inc.14	456	inc.43	491	inc.72	525	inc.101	560-561
inc.15	457	inc.44	492	inc.73	526	inc.102	562
inc.16	458	inc.45	493	inc.74	527	inc.103	563
inc.17	459-460	inc.46	494-495	inc.75	528	inc.104	564-565
inc.18	461	inc.47	496-497	inc.76	529	inc.105	566-567
inc.19	462	inc.48	498	inc.77	530	inc.106	568
inc.20	463	inc.49	499	inc.78	531	inc.107	569
inc.21	464	inc.50	500-501	inc.79	532	inc.108	570
inc.22	464	inc.51	502	inc.80	533	inc.109	571
inc.23	465	inc.52	503	inc.81	534	inc.110	572
inc.24	466	inc.53	504	inc.82	535-539	inc.111	573
inc.25	469-470	inc.54	505	inc.83	540	inc.112	574
inc.26	471	inc.55	506	inc.84	541	inc.113	575
inc.27	472	inc.56	507	inc.85	542	inc.114	576

fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)
inc.115	577	inc.144	606
inc.116	578	inc.145	607
inc.117	579	inc.146	608
inc.118	580	inc.147	609
inc.119	581	inc.148	610
inc.120	582	inc.149	611
inc.121	583	inc.150	612
inc.122	584	inc.151	613-614
inc.123	585	inc.152	615
inc.124	586	inc.153	616
inc.125	587	inc.154	617
inc.126	588	inc.155	618
inc.127	589	inc.156	619
inc.128	590	inc.157	620
inc.129	591	inc.158	621
inc.130	592	inc.159	622
inc.131	593	inc.160	623
inc.132	594		
inc.133	595	op.inc.1	-
inc.134	596	op.inc.2	1
inc.135	597	op.inc.3	2
inc.136	598	op.inc.4	3-4
inc.137	599	op.inc.5	5
inc.138	600	op.inc.6	6-8
inc.139	601	op.inc.7	9
inc.140	602	op.inc.8	10
inc.141	603	op.inc.9	11
inc.142	604	op.inc.10	12
inc.143	605	op.inc.11	13

fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)	fragment (Skutsch)	vers (Skutsch)
op.inc.12	14	dub.1	1
op.inc.13	15-16	dub.2	2
op.inc.14	17	dub.3	3-4
op.inc.15	18	dub.4	5
op.inc.16	19	dub.5	6-7
op.inc.17	20	dub.6	8
op.inc.18	21	dub.7	9
op.inc.19	22-23	dub.8	10
op.inc.20	24	dub.9	11
op.inc.21	25	dub.10	12
op.inc.22	26	dub.11	13
op.inc.23	27	dub.12	154
op.inc.24	28	dub.13	15
op.inc.25	29	dub.14	16
op.inc.26	30		
op.inc.27	31	spur.1	1
op.inc.28	32	spur.2	2
op.inc.29	33	spur.5	5
op.inc.30	34	spur.6	6
op.inc.31	35	spur.7	7-8
op.inc.32	36	spur.8	9
op.inc.33	37	spur.9	10
		spur.12	13

INDEX OP BEGINWOORDEN

ab laeua rite probatum 156	apud emporium in 172
ac non sic dubius 89	aqua est aspersa 57
Acanthus 100	aqua terra anima 161
accipe daque fidem 28	arcus ubi aspicitur 118
additur orator Cornelius 95	aspectabat uirtutem 100
adgretus fari 152	Assaraco natus Capys 28
adnuit sese mecum 48	ast hic quem 38
aduena quam lenis 166	astu non ui 39
aegro corde, comis 105	at Ilia reddita 32
aere fulua 129	at Romanus homo 145
aestatem autumnus	at sese sum 48
sequitur 124	at tuba terribili 46
aeternum seritote diem 40	atque atque accedit 143
Africa terribili tremit 96	atque manu magna 149
aio te, Aiacida 61	audire est operae 131
alte delata petrisque 107	aiuum <...> uolgus 162
alter nare cupit 80	ausus es hoc 151
ambactus 156	aut animo superant 66
amplius exaugere	aut permarceret 142
obstipo 86	balantum pecudes quatit 62
an aliquid quod 159	bellicrepam 168
animusque in pectore 102	bellum aequis 57
Anionem 155	bipatientibus 31
ansatas mittunt 58	bona pars 163
aplustra 155	Brundisium pulcro 130
Appius indixit 74	Bruttace bilingui 89

Caeli caerulea prae 46
 caelicoli, mea 167
 caeli palatum 162
 caelum prospexit stellis 51
 capitibus nutantis pinos 135
 cenacula maxuma caeli 30
 certare abnueo 85
 cetera quos 33
 cicures 165
 circum 50
 ciues Romani tunc 57
 clamor ad caelum 142
 clamore bouantes 152
 cogebant 58
 concidit et sonitum 122
 concurrunt ueluti uenti 127
 confrictique oleo,
 lentati 167
 consequitur; summo
 sonitu 86
 consiluire 89
 consiptum 164
 constitit 26
 contempsit fontes
 quibus 111
 contendunt Graecos,
 Graios 106
 contra carinantes uerba 148
 contremuit templum
 magnum 144
 corpore tartarino
 prognata 77
 crebrisuro 158
 cum legionibus quom 148
 cum magno 134
 cum suo obsidio 27
 curantes magna cum 36
 Cyclopis uenter uelut 97
 daedala <...> Minerua 165
 debil homo 98
 Decimo 63
 decretum est stare 150
 deducunt habiles 81
 degrumare forum 129
 de muris rem 91
 denique 80
 densantur campis
 horrentia 80
 desine, Roma, tuos 160
 despoliantur eos et 157
 desunt riuos
 camposque 24
 dictis Romanis incutit 139
 diu... 64
 diui, hoc 65
 diuom domus,
 altisonum 150
 diuomque hominumque
 pater 151
 doctusque Anchisesque 25
 dum clauom rectum 134
 dum quidem unus 135
 dux ipse uias 126
 e portu post Italica 169

effodit uoces 143
 egregie cordatus homo 101
 ei mihi, qualis 23
 endo suam do 150
 eripuerunt patres 53
 est locus Hesperiam 26
 equitatus iit 153
 et cita cum 29
 et densis aquila 50
 et detondit agros 76
 et melior nauis 75
 et qui se 54
 et simul effugit; 48
 et simul erubuit 107
 et Tiberis flumen 47
 et tum, sicut 140
 Europam Libyamque
 rapax 94
 exin per terras 130
 exin Tarquinium bona 51
 explorant Numidae,
 totam 81
 face uero quod 26
 ferro se caedi 47
 festra 164
 fici dulciferae 34
 fieri 104
 flamma loci 148
 flentes plorantes
 lacrumantes 132
 florus 163
 fluctusque natantes 154
 fortibus est fortuna 79
 fortis Romani 144
 fortunasque suas
 coepere 143
 frun- 150
 funduntque elatis 155
 furentibus uentis 154
 Graecia 100
 hac noctu filo 50
 hae <...> niues 162
 haec abnu(eram) 156
 haec ecfatus 32
 haec 87
 haec inter se 49
 Hannibal audaci cum 111
 hastati spargunt hastas 86
 haud temere est 134
 hebem 120
 heia machaeras 154
 hic insidiantes 125
 hic occasus 45
 hinc legio stlatis 166
 hinc nox processit 104
 his pernas succidit 88
 Hispane non Romane 79
 horitatur <...>
 induperator 104
 horrescit telis 114
 hortatore bono 76
 hos pestis necuit 147
 hostem qui feriet 80
 huic statuam statui 149

iam cata signa 40
 iamque fere puluis 86
 iamque fere quattuor 153
 idem campus habet 133
 Ilia, dia nepos 33
 ille uir haud 102
 Illyrii restant sicis 138
 impetus haud longe 133
 in montis patrios 167
 incedit ueles uolgo 91
 incedunt arbusta per 63
 inde loci lituus 141
 inde Parum 79
 inde patefecit radiis 147
 inde sibi memorat 52
 indignas turre 161
 indotuetur 34
 inffit: o ciues 115
 ingenio forti dextra 123
 ingens cura 48
 ingenti uadit cursu 76
 inicit inritatus; tenet 57
 insece Musa manu 99
 inexit 164
 insignita fere 101
 insomnia 163
 inter ponendum 161
 interea fax 123
 interea fugit 147
 introducuntur 167
 inuictus canis 142
 ipsus ad armentas 154
 irarum effunde
     quadrigas 140
 isque dies post 47
 isque Hellesponto 110
 it atrum campis 132
 it eques et 127
 Iuno Vesta Minerua 81
 Iuppiter hic risit 32
 Iuppiter ut muro 38
 labitur uncta carina 112
 labitur uncta carina 133
 laetificum gau 150
 latos 25
 laus alit artis 148
 legio redditu 81
 Lepareses 169
 Leucatan 103
 leuesque sequuntur in 138
 libertatemque ut
     perpetuassint 97
 litora lata 112
 Livius inde 94
 locum 165
 longique cupressi 77
 lucnorum lumina 96
 lumen 125
 Lunai portum, est 159
 lupus femina feta 34
 machina multa minax 158
 malo cruce, fatur 107
 malos defindunt, fiunt 117
 mare saxifragis undis 168

Marsa manus 78
 Massili- portabant 171
 matronae moeros
     complant 124
 memini me fiere 24
 mensas constituit
     idemque 44
 Messapus 137
 Mettoeoque Fufetioeo 44
 Minerva 170
 missaque per 106
 montibus obstipis 124
 monuit res 84
 moribus antiquis 56
 mortalem summum
     Fortuna 96
 multa dies in 85
 multa foro ponet 135
 Musae, quae pedibus 22
 Musas quas memorant 118
 nam me grauis 145
 nam nec mi aurum
     posco 63
 nam ui depugnare 39
 nauibus explebant sese 136
 nauorum imperium
     seruare 123
 nauos repertus homo 61
 nec metus ulla 145
 nec mi aurum posco 63
 nec pol homo 38
 nec quisquam sophiam 73
 nec retrahi 156
 neque corpora firma 127
 neque me decet 73
 neque Musarum
     scopulos 72
 nobis unde forent 24
 noenu decet mussare 127
 nomine Burrus uti 61
 non in sperando 123
 non semper uostra 79
 non si, lingua loqui 65
 nonis Iunis soli 54
 nos sumus Romani 137
 nostri cessere parumper 94
 nox quando 123
 num censent 78
 nunc est ille 113
 nunc hostes 89
 o genitor 31
 o pietas animi 23
 o praestans animi 169
 o Tite, tute 41
 ob Romam noctu 91
 occiduntur; ubi potitur 36
 occumbunt multi letum 117
 olli cernebant magnis 146
 olli creterris ex 158
 olli de caelo 51
 olli respondit rex 28
 olli respondit suauis 43
 omnes corde 132
 omnes mortales sese 147

omnes mortales
   uictores 108
 omnes occisi occensique 115
 o multumante 171
 optima 145
 optima caelicolum,
   Saturnia 31
 orator sine pace 67
 oratores doctiloqui 152
 oscitat in campis 114
 Ostia munita est; 47
 oua parere solet 24
 pandite sulti genas 142
 pars ludicre saxa 35
 passis late palmis pater 130
 patrem diuomque 151
 pausam fecere 152
 pectora tenet
   desiderium; 41
 pendent peniculamenta
   unum 107
 percussi pectora Poeni 96
 Pergama 103
 perque fabam 146
 petulans 61
 pila retunduntur
   uenientibus 149
 pinsunt terram genibus 104
 Poeni soliti 74
 Poeni stipendia 74
 Poenos Didone oriundos 92
 Poenos Sarra 82
 pone petunt 75
 post aetate pigret 120
 poste recumbite
   uestraque 75
 postquam constituit 33
 postquam defessi sunt 50
 postquam Discordia
   taetra 78
 postquam lumina sis 49
 postremo longinqua 120
 praecox pugna est 85
 praeda exercitus undat 97
 prandere 125
 premitur pede 150
 primus senex Bradyliis 121
 prodinunt famuli, tum 51
 proelia promulgantur: 84
 proletarius publicitus
   scutisque 62
 puluis fulua uolat 97
 qua Galli furtim 78
 qua murum 38
 quae ualide ueniunt 144
 quam mallem uinctos 168
 quam Prisci, cascii 27
 quamde tuas omnes 45
 quantam statuam
   statuet 160
 quantis consiliis
   quantumque 74
 quem nemo ferro 68
 quem non uirtutis 155

quem super ingens 171
 qui antehac 63
 qui caelum uersat 28
 qui clamor 122
 qui ferro minitere 47
 qui fulmine claro 68
 qui uincit non 135
 quianam 82
 quianam legiones
   caedimus 45
 Quintus pater quartum 90
 quippe solent reges 105
 quippe uetusta uirum 120
 quis pater 131
 quis potis 60
 quis te persuasit? 161
 quo res sapsa 124
 quo tam temere 146
 quo uobis mentes 67
 quod mihi reique 40
 quod per amoenam 58
 quom a carcere 76
 quom illud quo 89
 quom nihil horridius 57
 quom procul aspiciunt 113
 quom sese exsiccet 132
 quom superum lumen 29
 quom ueter occubuit 25
 quomque caput caderet 114
 quomque gubernator
   magna 76
 quos Grai memo<...> 73
 quos homines quondam 28
 quos ubi rex 122
 rastros dente fabres 95
 ratibusque fremebat 136
 redinunt 133
 reges per regnum 120
 regni uersatum
   summam 103
 regredi gressum 165
 remorbescat 164
 repostus 163
 respondit Iuno 31
 rex ambras ultra 157
 rex deinde citatus 122
 rigidoque Calore 91
 rimantur utrique 106
 Romani scalis 54
 Romulus in 42
 rumpia 113
 runata recedit 153
 rursus uos reddite 102
 russescunt frundes 81
 sagus caerulus 139
 salsas lamas 110
 sancti 162
 satin uates uerant 111
 Saturnia terra 27
 Saturno 27
 saxo cere 170
 Scipio inuicte 160
 scripsere alii rem 72
 sed ego 67

sed quid ego 97
 sed sola terrarum 74
 septingenti sunt, paulo 55
 si luci 125
 si quid me 44
 sicuti fortis equos 143
 sicuti siquis ferat 000
 siluarum saltus latebras 149
 Sisyphus uersat 166
 solui 163
 somno leni 22
 sospite liber 153
 spero 125
 spiras legionibus nexit 139
 stant puluere 156
 stolidum genus 66
 succincti corda
   machaeris 136
 succincti gladiis, media 138
 sulphureas posuit 77
 summus ibi 90
 tantidem quasi 141
 tanto sublatae sunt 146
 tapetae 164
 Tarentus in occulto 61
 Tarquinio dedit 49
 te, Mauors, te Nerienem 40
 te saneneta 32
 teloque trabali 155
 teque 28
 teque, Quirine pater 40
 tergus igitur sagus 138
 terrai 134
 terraque corpus 24
 tetros elephantos 156
 tibi 131
 tibia Musarum pangit 92
 tollitur in caelum 126
 tonsamque tenentes 92
 tonsillas 136
 torrus 163
 trabes remis 171
 tractatus per aequora 45
 transnauit cita per 26
 tria corda 159
 tum caua sub 127
 tum clipei resonunt 106
 tum cum corde 67
 tum lateralis dolor 168
 tum tonuit laeuom 141
 tunc coepit memorare 141
 tunc timido manat 123
 tunicata iuuentus 95
 uel 85
 ueluti, quando 101
 uerrunt extemplo
   placidum 113
 uersat mucronem 161
 uersus longi 162
 uertitur interea caelum 68
 uerut- 104
 Vesper 164
 uiden ut 158
 uiresque ualentes 137

uirgines nam 39
 uiri uaria 93
 uisus Homerus adesse 22
 uita uitalis 162
 uix 144
 undique conueniunt
   uelut 117
 unus erit quem 31
 unus homo nobis 108
 unus surum Surus 140
 Volsculus perdidit 54
 Volturnalem 44
 uolturus in 45
 uortunt crateras aenos 139
 uosque, Lares 157
 urbes magnas 151
 urserat huc nauim 75
 ut primum tenebris 170